

Збірник Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук № 83.
КАБІНЕТ АРАБО-ІРАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ ПІД КЕРУВАННЯМ АКАД. А. Е. КРИМСЬКОГО. № 2.
Matériaux pour l'histoire de la science et de l'enseignement supérieur chez les Arabes.

Акад. Аг. КРИМСЬКИЙ та Ол. БОГОЛЮБСЬКИЙ

ДО ІСТОРІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ У АРАБІВ

ТА ДЕЩО ПРО АРАБСЬКУ АКАДЕМІЮ НАУК

Члени Арабської Академії Наук у Дамаску

Акад. А. КРИМСЬКИЙ та ОЛ. БОГОЛЮБСЬКИЙ

ДО ІСТОРІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ У АРАБІВ

ТА ДЕЩО ПРО АРАБСЬКУ АКАДЕМІЮ НАУК.

MATÉRIAUX POUR L'HISTOIRE DE LA SCIENCE ET
DE L'ENSEIGNEMENT SUPÉRIEUR CHEZ LES ARABES

ДОПОВНЕНА ВІДБИТКА З XVI, XVIII та XIX КН.
„ЗАПИСОК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ“.

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Пітопису Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.

За Неодмінного Секретаря Академії Наук, акад. *С. О. Єфремов*.

Київський Окрліт № 232 1928.
Зам. № 1213 — 600 прим.

ШКОЛА, ПИСЬМЕНСТВО Й ОСВІТА В ТУРЕЦЬКО-АРАБСЬКИХ КРАЯХ ЗА ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ НА ГРАНІ ХІХ—ХХ ВВ.

Нарис А. Кримського ¹⁾.

До шкільництва іслам із давніх часів був прихильний, і навіть тепер у найменшому мусульманському селі неодмінно буває школа. Ба не раз доводиться чути од мусульман зарозумілу, горду заяву, що ідея вселюдного шкільного навчання—то ідея суто-ісламська і що Європа засвоїла собі тую ідею тільки од мусульманського світа²⁾.

Заснувати школу вважалося завжди за діло боговгодне тому, що головна мета мусульманської шкільної науки—навчити дитину читати пресвятий Коран і потрібні обов'язкові молитви. Коран і молитви повинні читатися не инакше, як тією самою святою мовою, якою вони й написані, себ-то старою арабською. Тільки ж навіть природні араби не гаразд уже розуміють тую архаїчну мову, доки поперед не підучуться її, та й для арабів потрібна на те школа. А що ж казати про не-арабів! не-араби аж ніяк не можуть перебути без шкільної науки, вже попросту й для того, щоб навчитися хоч-би механічно читати, тоб-то лиш вимовляти важкі й круті слова чужої, незрозумілої їм арабської мови. Місцем для школи, річ природня, зробився мечет, — і наука була од халіфських часів усе в руках духівництва („улемів“); а воно, до речі сказати, постаралося освятити свою науку всякими „хадісами“, себ-то переказами про те, що казав був про-

¹⁾ Стаття О. Боголюбського про вищу освіту у арабів у Сирії, що поперед друкувалася в „Записках Історично-Філологічного Відділу“ (XVI, XVIII та XIX, а тут з неї подається окрема доповнена відбитка), може не надто буде яскрава для тих читачів, котрі не добре знають давніше освітнє становище Сирії, тієї колись турецької провінції. Для таких читачів не буде видко контрасту поміж тим, що було і що є тепер. Через те я вважаю за потрібне умістити перед статтю О. Боголюбського відповідну статтю свою, писану ще 1898 року в самій Сирії, серед арабської людности, а потім трохи доповнену 1904-5 року. В ній передреформний культурний рівень давньої султанської Туреччини та її арабських провінцій зафіксовано, можна сказати, саме на грані ХІХ і ХХ вв. мало чи не на передодні тієї турецької революції, яка після декількох зусиль повалила-таки і самого Абдул-Гаміда і його політичні та культурні порядки. Писав я тую статтю поперед на прохання д-ра Осипа Маковей, редактора „Буковини“, а потім з неї вищов один з розділів моєї книжки „Мусульманство“ (1899).

²⁾ Між иншим див. писану в такім дусі передовидю Ісма. Гаспринського: „Târih-i meârif“ (= „До історії освіти“) в бахчесарайському „Терджаман'і“ 1901 (= 1319) р., № 48. Але в тому самому „Терджимані“ вже з чималим скептицизмом писано статтю „Медресе в минулому та майбутньому“ 1905, №№ 35, 36, 37 і д.

рок Мохаммед або, там, його зять Алій. Алій ніби мав сказати: „Чорнило вченого („улема“) — святіше од крови мученика“ („Алимин мюреккебі — шехідін каньндан ефзель дір“). Пророкові вкладено в уста такі слова, що „учитися — то свята повинність для кожного мусульманина й мусульманки („Джумле мюслим у мюслиме-йе тахсілі ильм фарз дыр“¹⁾).

Виробилося два типи шкіл:

1) мектеб — початкова школа, де парафіяльний імам (мулла, панотець) учив читати, а коли хотів, то й писати;

2) медресе (ж.р.) — щось ніби духовна семінарія, що її закладали при більших мечетах коштом вакфа (церковного маєтку); учителі таких шкіл-медрес називалися „модерриси“, а ученики — або арабським словом „таліб“ („той, що шукає“, тоб-то науки), або перським словом „сухте“ („спалений“, тоб-то спалений любов'ю до науки), звідки пішло турецьке „софта“. Коли ми братимем термін „університет“ в його середньовіковому, схоластичному розумінню, то можемо медреси звати „університетами“, або „схоластичними університетами“, а талибів або софтів — зватимем студентами; і це — з тим більшим правом, що не тільки напрямом своєї науки, ба й своїм приватним побутом і своїм становищем серед суспільности ці мусульманські студенти дають нам надзвичайно близьку паралелю до студентів середньовікових європейських університетів, або й до студентів-спудеїв нашої старо-української Київ-Могилянської колегії, чи Академії (надто-ж — то до наших, що так звалися, „мандрованих дяків-пиворізів“).

Ті два середньовікові типи шкіл (мектеби та медреси) твердо трималися аж до 19-го століття на цілім мусульманськім світі, од Малайського архіпелага до Барбарійських (північно-африканських) держав. Та й за наших часів, котрі мусульманські краї найбільше одірвані од Європи, там єдиними розсадниками просвіти та літературних уподобань залишаються, по давньому, все ті самі мектеби й медреси, під проводом, звичайно, темних учителів-духівників. А по інших мусульманських краях пороблено в шкільництві певні реформи, і давнім медресам доводиться тепер там конкурувати вже й з новими вищими школами, закладеними на європейський лад.

Доля шкільництва в Турецькій державі XIX в.

В Туреччині Махмуд II (1808 — 1839), бажаючи мати таких, як в Європі, офіцерів та військових лікарів, заснував у Царгороді військову „імператорську“ академію і медичну „імператорську“ школу, що вони і теперечки животіють. То була перша новина в шкільництві. Дальший султан Абдул-Меджід 1846 року завів світську „палату народної освіти“ і одібрав мектеби у духівництва, лишивши йому (себто шейхуль-ісляму — щось ніби мусульманському патріархові) самісінькі медреси,

¹⁾ Про це див. у тій самій передовиці татарина Ісма. Гаспринського. Автор не хоче знати, що всякі такі хадіси — то собі пізніші підроблення, а він думає, що вони справді йдуть од самого Алія та Мохаммеда.

і вони одтоді сталися тим, чим у нас духовні семінарії. А в 1869 р. дальший султан Абдул-Азіз установив закон про школи державні і приватні. Приватні школи не виключено з-під міністерського нагляду, та в самий план їхньої науки міністерство не вплутується; і от, до числа приватніх шкіл зачислено й медреси.

Полишені цілком за свою волю, медреси перестали йти наперед, та й не пнуться до того, а вперто тримаються й далі своєї середньовікової програми і виробляють із своїх софтів (семінаристів) цвіт мусульманського фанатизма. Наука в них ведеться стародавнім азійським способом, цебто переважно через механічне, безглузде завчання на пам'ять, і через те багато часу гайнується зовсім непродуктивно¹⁾. Підмогу для своїх учених занять і джерело своєї мудрости софти мають у численних рукописних бібліотеках, в яких повно книжок старо-мусульманського типу. Заснувати таку бібліотеку завсіди вважалося за спасення й богоугодне діло. Звичайно буває так, що якийсь учений шейх або меценат-паша, що кохався ціле життя в рукописах та збирав їх, будує нарешті для них хатину на невеличкім закупленім ґрунті та й записує її в своєму заповіті на громадську або, краще сказати, на церковну власність („вакф“, „вакуф“). Ще за живоття, він на підвір'ї, деś у куточку, призначає місце для своєї могили; часом там ховають і його батька й жінку, ба ще й інших його сім'ян. Новітніми книжками така рукописна бібліотека не доповнюється, і через те до неї рідко-хіба заїде хтось із світських студентів; але софти, що задубіли на середньовіковому рівні, захожають до таких бібліотек частенько та й роблять виписки з манускриптових коментарів на Коран, із коментарів на хадіси, з усяких богословсько-правничих писань і т. и.²⁾

Що-ж до шкіл державних, то султанський наказ 1869-го року проголосив їх багатенько: і вищих, і середніх, і нижчих; тільки-ж, як воно звичайно водиться в Туреччині, здійснено хіба малесеньку частину всіх

¹⁾ От, наприклад, важку арабську мову, неминучу для всіх мусульман, софти учать багато літ, та через свій допотоповий спосіб науки вони ледви-ледви навчаються писати нею аби-як. А європейські студенти-орієнталісти (беру, приміром своїх пересічних студентів Лазаревського Інституту Східних мов у Москві) вже під кінець першого року уміють перекладати навіть „Капитанскую дочку“ Пушкіна з російської мови на арабську, бо виклад ведеться європейським, філологічним способом, а не способом механічного витукування.

²⁾ Дуже цікаво й докладно списав порядки в таких рукописних книгозбірнях петербурзький професор-турколог В. Д. Смірнов у своїй статті: „Турецкая цивилизация. ея школы, софты, библиотеки, книжное дѣло“ в „Вѣстникѣ Европы“ 1876, августа (ст. 527-566) і сентябрь (ст. 1-57). Іноді я покликатимусь на цю довгу розвідку авторитетного вченого, та не часто, бо автор аж надто впрямий не-туркофіл (він додає в турках „непоправимую отсталость во всѣхъ отношеніяхъ и полную невозможность для нихъ стать когда-нибудь въ одинъ уровень съ прочими цивилизованными народами“, ст. 57), а я задля об'єктивности наводжу звістки або з писань самих турків чи туркофілів, або із своїх особистих дослідів і вражінь. Ба навіть своїм особистим вражінням я намагаюся не давати волі, щоб якоїсь суб'єктивности не вишло,

тих обіцянок¹⁾. Це, зрештою й не дивно, бо й турецькі міністри освіти й ціле міністерство — то бували такі люди, які звичайно самі були страшенно неосвічені (за часів Абдул-Азіза міністр Неврес-паша нічогісінько сам не знав з „науки“ окрім каліграфії). А здебільша турецькі державні школи належать до відділу нижчого.

Одні з них — зовсім початкові, для малих дітей: „мектеби сиб'ян“; вони роблять ту саму службу, що й старовинні мектеби, — навчають читати (не-звуковим способом), писати й рахувати. Другі — „мектеби рушдійє“ (себто „нормальні“) — це щось ніби російські „городськія двухкласнія училища“, де викладають турецьку, арабську та й перську граматику (без арабської і перської граматики не можна бути письменним і по турецьки). Наука в тих „рушдійях“ ведеться невміло, тому що здатних і тямущих учителів нема. Трохи більше відомостей, як у рушдійях, подається в турецьких кадетських корпусах; крім них є ще військові школи початкові. Середньо-наукових установ, таких як гімназія і т. и., в Туреччині так що й нема. Та й те, що є (в Царгороді) вважається за школи вищі, а не за середні; для більшости учнів-турків середня освіта обмежується на тім, що вони переходять курс рушдійє і т. и.²⁾

Хто живе в Царгороді, той може дістати освіту трохи кращу — або в школах спеціальних, прим. в медичній, урядничій, інженірській, учительській, — або прим. у школі з широченькою-таки середньою програмою — в „султанських ліцеї“³⁾ і в інших отаких школах, між якими декотрі мають претензію грати ролю університетських факультетів⁴⁾.

Як бачимо, ті османи, що вчать тільки в своїх наукових установах, не мають підстав славитися своїм освітнім цензом. Тільки ж, як ото водиться в усіх напівосвічених людей, вони повні тупого самозадоволення з своїх знаттів. Раз я скептично був виговорився перед одним із них: „Та хіба можна чого-небудь навчитися в ваших школах? Що таке ваші школи, навіть найвищі?“. На те дано було мені відповідь у дуже побідоносним тоном: „Чи в вас у Росії вчать фізики?... А?... Ну, а у нас її учать!“ Він і здумати не міг, що фізику у нас знає кожен гімназист.

а через те, де тільки можна, не забуваю стверджувати свої думки ще й цитатами з бахчесарайського татарського тижневика „Терджиман“ („Переводчик“), що видає освічений татарин-патріот Ісмаїл з Гаспри (чи, як він себе пише, „Гаспринскій“):

¹⁾ Одначе на папері (приміром, у державних звідомленнях) показуються в Туреччині навіть дуже блискучі храми науки. Та їх немає, — вони існують тільки на папері, в пресках.

²⁾ Та й таких людей не багато. Маса дубіє в що-найтемнішім неуптві.

³⁾ По турецьки „мектеби султані“. Засновано його в 1868 році для всіх вір, із європейським викладом у французькій мові (Коран та турецька граматика викладаються не по французьки). Більшина учнів-ліцеїстів — не турки, але греки, вірмени, жиди, серби, араби і ин. (Таке саме явище помічається в наукових (спеціальних) школах).

⁴⁾ Проф. Смірнов, що часто ходив задля турецької практики слухати лекції в „Дар-уль-фунун-і“ (дословно: „Дім наук“, себто ніби університет, але насправду поганенька середня школа), не міг добачити в лекціях жадної „наукообразности“ (він описує лекції перської мови, географії, стилістики та торгового права. Див. „Турецкая цивилизация“, ст. 542-550). На жаль, жадної „наукообразности“ немає й досі в лекціях усіх турецьких ніби-то вищих шкіл.

Виїжджають турки по науку й за границю, в європейські університети, де звичайно робляться т. зв. „молодотурками“¹⁾. Та тільки дуже мала їх частина має правдиву спроможність використати європейську університетську науку, як слід, і зробитися справді-освіченими людьми; в інших нема до того ані попереднього підготування, ані — часто-густо — пильності: добре ще, коли заманить їх хоч загальний прогресивний напрям європейських університетів та й опісля не перестав корисно позначатися на їх діяльності.

Про турецьке письменство, як дзеркало освітнього рівня.

Духовому рівневі турецької суспільності відповідає й література.

Передреформне (тоб-то до 19-го в.) турецьке письменство складалося переважно або із схоластичних святопобожних писань всеіслямського типу, або із буквальних, невільничих, страшенно неоригінальних наслідувань старих перських і арабських поетів, романістів і т. и.²⁾. І під теперішні часи не перевелосся складання творів у давнім роді, особливо в письменстві духовнім. Супроти всього європейського („Гяурського“, як каже ця закостеніла література) вона ставиться здержано, або вороже. Та от навіть у такій, здавалося-б, неприступній для фанатизма книжці, як про версифікацію, можна знайти, наприклад, оповідання про те, що сам Мохаммед своєю повагою мав освятити віршування, бо віршами можна влучно стріляти в гяурів: „Лаяти гяурів — це не тільки не значить іти поганою стежкою, ба навпаки це значить іти простою дорогою до спасення; хто в них стріляє язиком, той веде святу війну і найкраще служить Богові“³⁾. — Поруч цієї схоластичної літератури існує в турків уже й новітня XIX в. Вона силується наслідувати європейську та й пропагувати європеїзм.

Найуспішніше од усього розвилися часописи, газети тії⁴⁾; але путячого змісту в більшості турецьких часописей нема чого шукати. Для

¹⁾ Останніми часами термін „молодотурки“ циркулює в європейських устах не надто виразно. Так повинна б називатися партія, що намагається перебудувати Туреччину на європейському дусі. В новіших часах вона ладна (принципово) поширювати майбутні реформи і політичні права навіть на не-мусулман, дарма що передше, відколи молодотурецька партія виникла (в 1860-х роках), вона завжди держалася девізи, що „Туреччина — задля турків“ (російською мовою про історію молодотурків див. найкраще у професора В. Д. Смірнова в VII розділі його „Офіційної Турції“, в „Вістнику Європи“ 1878 февр., а дуже рельєфний образ молодотурецького письменства й преси — в його „Очерку історії турецької літератури“ в серії Корша та Кіріпчичікова, СПб). [Пізніш дав дуже непоганого нариса В. О. Гордлевський в „Очеркахъ по новой османской литературѣ“ М. 1912]. Молодотурецька партія, ясно, стоїть в опозиції до турецького правительствa. Та в Туреччині ще друга опозиція — консервативна, невдоволена на султанів навіть за найдрібніші новості. Газети иноді і туу опозицію зачинають називати „Молодою Туреччиною“.

²⁾ За 600 літ свого існування турецька література не видала жадного світового талану.

³⁾ Диви той версифікаційний підручник: „Арузи Тюркі“ Алія Джемаледдіна, Царгород 1290 (1873), ст. 6.

⁴⁾ Журналів-місячників турки не мають: не відчують справжньої потреби. Иноді

побутової історії цікаво читати відділ оповіщень, де приміром якась аптека закликає до себе покупців на чудодійні пілюлі, що од них пацієнтові має прийти велика полова сила; або нащадок якогось святого дервіша (щось таке, як у побожних жидів „падик“) публікує, що він молитвує од усяких хороб і добре знає своє діло; у російських часописах отакі оповіщення (ну, скажемо, про сцілющі чудеса живого попа Івана Кронштадського або про чудеса од мощей Серафима Саровського) містяться не в рубриці купецьких оповісток, але в рубриці газетних новинок... У фейльстонах турецьких газет, а так само й в окремих виданнях, перекладаються банальні французькі романи, і на їх лад пишуться й свої — кострубуваті наслідування. До останніх десятиліть XIX в. турки перекладали не найновіше французьке письменство, але дуже давнє („Телемак“ Фенелона, писання Молієрові, Вольтерові і т. и., славні своєю класичною французькою мовою); та тепер єсть уже переклади й деяких найсвіжіших бульварних французьких письменників, і ще Жюль Верна (його турки дуже люблять); ба навіть — чи треба чого модернішого? — завелось скількись турецьких декадентів. Чи то в турецьких романах, чи в інших книжках, чи в газетних статтях і в передовицях, — скрізь-скрізь виблискує велика маса кричущої неосвіти й грубости. До виблисків грубости залічимо й порнографію, якої в турецькому письменстві чимало: здавна турки любили й люблять і друкують такі писання, як „Баг-намé“ (*Liber coitus*, ще й з відповідними ілюстративними малюнками!), або зовсім дешевенький, популярний „Та'лім-намé-і зина“ („Підручник до блудодіяння“) ¹⁾; та тепер дещо позичено ще й од французів.

Загальне вражіння од теперішньої турецької літератури — на самий перед дуже прикре, нудне та несмачне. Та й тільки малу-по-малу з попід великої купи друкованого дрантя виринає одна або друга симпатична поява. Сюди треба зарахувати, прим., переклади й переробки книг наукових, історичних і взагалі корисних для читання: шкода тільки, що вони читачів знаходять не гурт. Цікаві фантастично-наукові романи Жюль Верна популяризують європейську науку та європейський літературний смак, може, краще од усяких інших перекладів. Надзвичайно симпатична поява в останньому п'ятиріччі (на грані XIX-XX вв.) — це пост кривд бідного народу і гарячий турецький патріот Емін-бей. Нема де правди діти, його турецький патріотизм часто переходить в націоналістичний шовінізм (тут на його віршах слідно французький вплив Поля Деруледа); тільки ж читач може Емін-бееві національну його загорілість легко простити за ті картини горя бідного турецького люду, які він щиро й талановито малює. Що до мови, то і в цій царині Емін-бей тожсамо

зачинає виходити якийсь журнальчик, та й зараз таки й спинається, бо не збере передплатників і співробітників. Газета — навпаки, читачів збирає легко.

¹⁾ Одну свою „*Le livre de volupté*“ сами-таки турки видали ще й у французькому (поганенькому, нівроку) перекладі — в Ерзерумі. В передмові гордовито сказано: нехай європейці не гадають собі, що в турків нема нічого такого, як *Ars amatoria*. Переклав Абдулхакк-ефенді (178 ст.).

симпатичний письменник, ще й реформатор, бо радить туркам покинути штучне язичіє, якого досі трималася та й тримається турецька література (це макаронічна мішанина елементів арабських та перських із турецькими). Емін-бей радить удатися до звичайнісінької простонародньої мови і не лякатися, що це вийде вульгарність. Треба сказати: турки принципово його похваляють і за його особисту мову ба й за самий його напрям; тільки-ж практичних прихильників він іще не має. Принцип — принципом, а літературна турецька мова застається макаронічною ¹⁾.

Колись велике моє зацікавлення була викликала звістка, буцім серед освічених турків дуже ширяться переклади з російських письменників. Говорено було ²⁾, що в російській літературі переходового часу освічені турки бачать багацько таких типів, які й їм дуже знайомі: в „Герої нашого часу“ Лермонтова вони пізнають себе, з перекладу „Демона“ багато уступів цитують на пам'ять. Тільки-ж ані я сам особисто, в Царгороді чи де-інде в Туреччині будши, ані мої знайомі та учні, ані будь-хто із моїх дописувачів не змогли розшукати тих писань ніде в турецьких книгарнях ³⁾. Та й ні од кого з-поміж освічених турків ми сами не чули, щоб Лермонтов був коли-небудь перекладений на турецьке. Тим-то цюю звістку ми мусимо приймати *cum grano salis*. От, російську комедію „Лихо від розуму“ Грибоїдова — то цю справді перекладено на турецьку мову; і там турки зовсім легко добачають свої сучасні напівцивілізовані, напівварварські нориви. Бо й справді, приміром, той старий російський генерал, що вмисне спотикається на паркеті та й зариває носом у землю, аби розсмішити царициного фаворита, — хіба-ж це не сучасний турецький наша, що вдає паяца перед султаном або котримсь із везирів (міністрів) ⁴⁾.

Забалакавши про Грибоїдова драму, згадаймо ще й про турецький театр, заведений на європейський лад. Він стоїть доволі зле, потроху через недостачу турецьких артистичних сил (котрі актори єсть, то й ті здебільша греки, вірмени, жиди, а акторки — ніколи не туркені), потроху через недостачу турецьких драматичних письменників (їх — обмалъ), а най-

¹⁾ Про Еміна-бея диви широку працю мого талановитого вченика Вол. Хв. Миянорського: „Национальные стихотворения Эмина-бея въ связи съ новымъ направлениемъ османской поэзии“, Москва, 1903 (відбитка з II і III т. редактованих од мене „Древностей Востоčnýchъ“). Там оголошено ще й ті вірші Еміна-бея, яких він, через турецьку цензуру, не міг видрукувати в Туреччині; до віршів додано й прозаїчний російський переклад.

²⁾ Про це диви довгі дописи з Царгорода до „Виржевыхъ Вѣдомостей“ в августі та сентябрі 1896-го року. Автор дописей — спеціальний кореспондент „Виржевыхъ Вѣдомостей“. Він одвідав деяких турецьких письменників; а що він сам не знає турецької мови, то його драгоманом був Юрій Казібек (потурчений жид-вихрест, дрібний російський белетрист і дневникар).

³⁾ До речі: цікаво констатувати, що турецькі книгарні (це звичайно малесенькі крамнички, де разом продається й тютюн на кальян) — вони здебільша в руках у персів, а не в турків. І це явище констатують здавна (порівн. Смірнов: „Тур. цивилизація“ ст. 7—8). А великі книгарні-фірми — ті в руках у вірмен.

⁴⁾ Завважимо, що в турецькому перекладі цієї комедії пороблено ще й деякі малесенькі зміни, які дозволяють туркові впасти в повну ілюзію про те місце, де одбувається подія. Зовсім виходить Туреччина, а не Росія!

головніше — через брак щирого інтересу до театру серед публіки: турок іще й досі не може зрозуміти, як це він має за свої заплачені гроші ще й сумувати (з трагедії), а не веселитися! В Царгороді перебуває навіть опера (італіянська), але її одвідують греки та європейці, а в турків до чого-чого, а до європейської музики нема жадного смаку. Простий народ і середня турецька інтелігенція натомість радо дивиться на комічний театр маріонеток, де головну роль грає Караг'ёз („чорноокий“). Караг'ёз — це те саме, що в росіян Петрушка, а в західних європейців Пульчинелльо, або Полішинель, тільки з додатком колосального *membrum virile*. Всякі комічні ситуації полягають, здебільша, на великості отого Караг'ёзового органу, а через те репертуар Караг'ёзового театру — незвичайно цинічний брудний, сороміцький. В Царгороді грубі сценки з *membrum virile* по троху опадають тепер, у провінції — ще держаться. Не вважаючи на те, дивитися на Караг'ёзові пієси ходять і жінки і діти; а коли європеєць із того жахнеться, то почує од турків: „Але-ж і Караг'ёз і інші дієві фігури — вони ж зроблені з паперу, а не справжні люди!“.

Рівень освіти у арабів XIX віку.

У арабського плім'я (а частина його входить в склад Турецької держави) освітній рівень стоїть з багатьох поглядів незмірно вище, як у турків.

Правда, є дві арабські країни, де шкільництво і вся освіта і письменство не пішли понад середньовіковий тип: це колиска арабів Арабія, на половину кочова й самостійна, на половину турецькопіддана, та фанатичне африканське султанство Марокко. В Марокку все ж не згасла стародавня культура; а, от, внутрішня Арабія, що залюднюють її або кочовики („бедуїни“) або напів-кочовики, держиться зовсім ізольованою не тільки од усяких новочасних подувів, ба навіть узагалі од культурного руху. Тільки-ж ані Арабія, ані сусідня з нею Месопотамія (де Багдад), ані Марокко — не вважаються за осередок арабського життя та шкільництва, а такими осередками являються дві інші країни: Сирія та Єгипет.

Політичні обставини, в яких вони перебувають, не однакові: Сирія з її частиною Палестиною — то турецькі губернії, а Єгипет — номінально самостійне хедівство, що насправду — в руках у англійців.

Звісне діло, що сподіватися путнього державного шкільництва та освіти в тих арабських краях, котрі стоять під володінням турецьким, вже й а рїорї не можна. Бо Туреччина навіть для владущого народу, для своїх турків, зробила не багато; а про підвладних арабів (в Сирії, Месопотамії, або в прибережній Арабщині), про тих нелюбих своїх дітей, дбає вона без порівняння менше. Поганенькі мектеби та рушдійї — от і все, що вона їм дала, та й то — не скрізь, а хіба де-не-де. Тому-то, як ми вже казали, турецька Арабія ще й досі не вийшла з середньовікового становища, а Сирія з Палестиною завдячують свій розвій зовсім не Туреччині, але почасти енергії окремих багатих осіб з патріотів-арабів,

що своїм коштом засновують свої школи, почасти (і то найбільш од усього)—діяльності приїжджих християнських місіонерів¹⁾.

Найбільше попрацювали для Сирії американські й французькі місіонери: крім безлічи нижчих шкіл, заснованих у кожному більшому селі, вони—а саме американці—нарешті побудували в Бейруті (1866 р.) „Сирійську протестантську колегію“. Така колегія (чи „кюлледж“) складається з „університету“ („кюлліє“), тобто середньої школи²⁾, і з медичного факультету. Перші професори, що приїхали з Америки, постаралися зовсім з'арабшитися; не-араби, вони вивчилися арабської мови краще од кожного ученого араба, так що не тільки викладали по-арабськи лекції і писали підручники та інші книжки із своєї спеціальності³⁾, ба поробилися вони й видатними арабськими літераторами і патріотами (приміром сім'я фан-Дайк). І вони особисто, і сформована через них школа письменників, заходилися пересаджувати європейську науку на арабський ґрунт, а почасти розбуджували серед арабів Сирії цікавість до дуже багатой давньої арабської літератури, яку сирійські араби стали були й призабувати.

За прикладом місіонерів протестантських більше-менше пішли їх супротивники-взуїти. І вони теж обкинули цілу Сирію мережею нижчих шкіл із арабським викладанням, а в Бейруті взуїти заснували (але вже з французькими викладами) „Університет св. Йосифа“. Втім університеті св. Йосифа є дві середні школи (світська колегія і духовна семінарія) і два факультети: медичний і (заснований недовго: 1903 р.)—орієнталістичний. На ґрунтовну науку арабської мови звертають взуїти величезну увагу, а їх друкарня видала не мало дуже інтересних пам'яток старовинної арабської літератури. А вже-ж учеників не бракує в них⁴⁾.

Мусулмани ходять до християнських шкіл у розмірно невеликім числі⁵⁾. Тільки ж як література арабів-мусулман і арабів-християн одна й та сама, то ідеї, запроваджені в краю через європейців, не можуть зоставатися власністю самісіньких арабів-християн, або тільки тих мусулман, котрі училися в християнських школах.

¹⁾ В Сирії і Палестині значна частина арабів—християни, і мета західних місій—влекшувати їх побут, а при нагоді навертати з православ'я на иншу віру. Навертати на християнство мусулман—не дозволяють турецькі закони.

²⁾ Тому, що в Туреччині середніми школами виходять дрібні рущдії, то американців школа, яка дає свідцтво дорослості, не могла бути инакше названа, як «університет» (по-арабськи «кюлліє»).

³⁾ Їх теперішні наступники—то вже не такі, як вони, і, можна сказати, арабську мову з своєї колесії виперли.

⁴⁾ Про те, як стоїть справа викладів класичної арабської мови в бейрутському „Університеті св. Йосифа“ і які арабські письменники повиходили з того університету, диви статтю о. Л. Шейхо (по-арабськи) в бейрутському журналі „аль-Машрик“ 1902, № 20, ст. 923—932. [Десятьма літами пізніш про у-г св. Йосифа дав по-російськи велику статтю Гн. Ю. Крачковський в «Журн. Мін. Нар. Просв.»].

⁵⁾ Звичайно вони засновують свої власні школи, в яких стараються наслідувати програму європейців (так само чинять деколи й араби-православні). Зрештою в останніх часах деякі місіонерські школи закладаються в різних пунктах краю на прохання

Осередком арабської культури й арабського літературного життя в теперішніх часах являється Єгипет.

Навіть середньовікова мусульманська схоластична школа стоїть там в Єгипті високо: старовинна арабська наука, — мішанина теології, мусульманської юриспруденції та арабської філології з логікою, астрономією, часом медициною і т. и., — досі цвіте у всесвітньо-звісній, стародавній медресі при мечеті 'Азгар у Каїрі. Тая медреса є найважливіше огнище освіти, науки й ерудиції в чисто-мусульманському дусі для цілого побожного іслямського світа. Вона є найкращий мусульманський та й найстаріший у цілому світі університет (у схоластичному розумінню цього слова)¹⁾, або, точніше, Азгарська медреса — найкраща мусульманська духовна академія. Вона — свідомий розсадник мусульманського консерватизму, вона — талановитий і могутній ворог усяких європейських новостей, хоча, зрештою, і сама вона дещо позичила з європейської науки, а саме — завела в себе лекції (поки що — елементарні) всесвітньої історії, географії та математики. Сюди, по науку в цей каїрський 'Азгар, напливають студенти (не дуже, правда, підготовані) з усіх, навіть найдальших сторін іслямського світа: цифра їх завсіди доходить більше-менше до 9.000, а професорів буває по-над 200—250. В Азгарській бібліотеці є звиш 20.000 книг старомусульманського змісту. Скінчивши тут курс, студенти знов розходяться по своїх краях, повні мусульманської пихи та ворожнечі проти немусульманської, г'яурської науки. З вакфових (фундаційних) грошей та з єгипетського скарбу витрачається на Азгарську медресу річно, так, з 360 тисячів карбованців²⁾.

Здавалося-б, що в тім краю, де отак цвіте суворо-мусульманська освіта, нема надії на успіх освіти європейської. Однак жива дійсність перекидає такі думки: Єгипет з того погляду випередив геть-усі інші мусульманські краї. Першим реформатором шкільництва в Єгипті, засновником і переробником єгипетських шкіл на європейський лад, був, як і в інших поступових починах, Мехеммед-Алій, той що повстав проти влади османських султанів (1805) і заснував у Єгипті свою власну, хоч і васальну династію, яка пізніш (1866) прибрала собі титул „хедівської“. Менше ніж за сторіччя Єгипет, під володінням хедівів, перегнав

не чие, як самих-таки мусульман. Найкраща з єзуїтських шкіл — бейрутська колегія — тому має невеликий процент мусульман, що не кожен батько пристає на одну неодмінну умову од єзуїтів: учень повинен ходити ва їхню християнську (католицьку) службу божу в їхньому єзуїтському костьолі.

¹⁾ Болонський університет в Італії датується, правда, ще з V віку. Тільки-ж, вщю школою зробивсь він аж в XI віці. Виходить, що Азгарська медреса — то старіший університет, ніж Болонський.

²⁾ Про Азгар дивись у мене в виданні: „Всемусульманский университетъ при мечети Азхаръ въ Каирѣ, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная дѣятельность“, Москва, 1903, з трома ілюстраціями, — відбитка з II тому редактованих од мене „Древностей Восточныхъ“. Найновіша дуже важлива стаття (з єгипетського „аль-Дива“) про теперішній Азгар та його хибн — див. в бахчесарайському «Терджимані», 1905, № 62. До цього всього пор. ще в «Терджимані»-і 1904, № 95.

в напрямі західньо-наукового шкільництва всі інші мусульманські країни. Річ це — тим позначніша, що й Мехеммед-Алій, перший реформатор єгипетського шкільництва, і всі дальші хедиви (з корінного роду — неараби) не в повній мірі розуміли, яку велику вагу мають школи для поступу громадянства: на військо вони видавали гроші з безмірно більшою охотою. Тільки ж так чи йнак, а Єгипет кінець-кінцем геть-увесь укотився й нижчими й середніми й вищими школами (державними й приватними, в тім числі й місіонерськими), а тепер там уже вважається за відповідну річ — заснувати навіть всеарабську Академію Наук (поки що, тільки для словесности). Із вищих шкіл визначаються: „учительський інститут“, „школа права й управи“, „школа вмілостей (механічних наук) і ремесл“, „політехніка“, славнозвісна на цілім світі „школа єгиптології“ з її європейськими керманічами, і ин. Для медичної науки чимало єгиптян воліють краще їхати до Бейруту — до французів-єзуїтів або американців-протестантів. Мабуть чи не головна недостача для Єгипту — тая, що шкіл середніх не гурт, не стільки, скільки слід би; тому й вищі школи заповнюються не по путящому, ідуть туди люди недостатньо освічені, що не всі можуть перейнятися, так сказати, ідеальною стороною науки ¹⁾).

Треба завважити, що для арабського плім'я найвищі школи єгипетські і найвищі сирійські обопільно доповнюють одні одних, і являються вони для арабського плім'я однією спільною цілістю, бо між Єгиптом і Сирією держаться дуже тісні відносини економічні, культурні й духові ²⁾).

Слід сподіватися, що в єгипетсько-сирійських арабів уже в близькім часу геть зникне навіть дрібний антагонізм до культури європейців, до їх науки і їхніх порядків. Бо на що вже консервативний народ попівство, улеми, а й вони в Єгипті потроху лібералізуються в європейському дусі. От, голова єгипетського духовництва, єгипетський муфтії шейх Мохаммед-Абду (він же й учений азгарський професор) їздив на літо з Єгипту до європейських університетів; і його можна було бачити, приміром, у Женеві, де він, у своїй національній арабській довгій джуббі (плащі) та з ученою наміткою на голові, сидів серед студентів женецького університету і слухав разом із ними лекції про французьку мову. Тепер він зовсім вільно пише тією „гяурською“ мовою та й дуже уважно слідкує за тим, як тече й розвивається європейська наукова й філософська думка: а серед свого клеру, не уважаючи на анатемі декотрих своїх зашкарублених колег, Абду популяризує пошану до європейської культури й освіти. Торік (1903) він їздив в Англію та й виголосив у Кембріджському університеті

¹⁾ А що араб уже й з природи своєї — чоловік над міру практичний і повний не дуже симпатичного „реалізму“, то, коли з нього людина, тільки на половину освічена, то він викликає в нас не зовсім любе враження; здається, що це — людина віддана лиш матеріальним вигодам.

²⁾ Багато сирійських родин мають родичів у Єгипті, торгові зносини поміж обома краями дуже жваві, письменники сирійські друкують свої писання в Єгипті (де нема цензури) або й зовсім переїзять до Єгипту, щоб видавати там часописи, і т. и. Дещо про це сказано буде далі).

низку лекцій про іслам, доводячи, що це релігія поступова¹⁾. Замітний теж — талановитий єгипетський богослов Мохаммед Ферід Видждій, автор багатьох праць про згідність ісламу з європейською цивілізацією.

Арабська література XIX віку.

Що до літератури, то Єгипет — огнище всерабського літературного життя.

Найкращі й найпоступовіші арабські письменники виробляються в Сирії (кожен сирієць, коли хоч трохи письменний, так і пнеться писати та друкувати); тільки ж утиски турецької цензури перевищують усе, що тільки можна собі придумати²⁾. Французам (наприклад, езуїтам, що видають науковий журнал „аль-Машрик“), або американцям, ще якось можна дати собі раду проти нахабности турецької цензури; ну, а турецьким підданим — ні. Через те, хоч у Сирії друкується і книжок і часописей багацько, всі котрі-цікавіші писання та статті доводиться одсилати до Єгипту, де іще од часів хедіва Ісмаїла (1863—1879) завелася воля преси, а за англійської окупації зробилася така, як в Англії. Після російсько-турецької війни (1877-1878) і настання в Єгипті англійської окупації зачали з-по-під турецького гніту Сирії переселятися в вільний Єгипет цілі маси сирійців, щоб пожити кращим життям; поміж тими імгрантами була й безліч сирійських письменників. Вони, приязно привитані й піддержані англійцями, надхнули єгипетську пресу новим духом, і літературне арабське життя в Єгипті аж закипіло; — самісіньких часописей єсть понад сто.

Одмітна риса сучасної арабської літератури, розвитої в Єгипті переважно через нахожих сирійців, це — з одного боку — гаряча прихильність до своєї давнини, до давнього арабського письменства, до його переказів, до його класичної мови, а з другого боку — гарячковий запал до європейської літератури, науки (в тім числі й до орієнталістики) і перенесення її результатів на арабський ґрунт, на арабську мову.

Найталановитіші літератори — то саме-іменно оті христіяни сирійці, котрі виховалися попереду в бейрутських місіонерів, а далі де-небудь на університетах Європи або Америки. Поміж ними бувають усякі відтінки; між иншими мароніти³⁾, що виховалися в бейрутських езуїтів, звичайно

¹⁾ Про цю позначну сучасну мусульманську особистість, див. найновішу статтю в „Терджамані“, 1322 (1904), ч. 55,56 і 57: „Мюфті-йи діяр-и Мисир“, написану за кїрським часописом „Тюрк“.

²⁾ Навіть на Лівані, себто в країні автономній, що має свій власний вибірний парламент, газета „Любан“, спробувавши дати рецензію в 1899 році (ч. 283) на перше видання мого „Мусульманства и его будущности“, не зважилася навести заголовка тієї книжки, бо боялася причепи й халепи од турецької цензури: самий заголовок („Будущность“) — то є натяк на самостійне думання. Ціла рецензія на мою книжку обернулася під цензорським пером в переклад або переповідання лиш деяких, зовсім другорядних уступів з моєї книжки, а глухо додано, що в книжці єсть іще чимало „и н ш и х“ цікавих речей.

³⁾ Маронітська церква в Сирії перебуває в унії з Римом.

бувають і в Єгипті культурними і політичними прихильниками французів та супротивниками англійців, тимчасом як вихованці бейрутського американського протестантського коледжа (одні — вже й наведені до протестантства, другі, — ще православні, а як деякі — то й мусулмани) дають найліпший контингент робітників для літератури й печати англофільської. Англофільська арабська печать стоїть у Єгипті безмірно краще, ніж яка інша, бо всі найкращі літературні арабські таланти — англофіли¹⁾. Звичайно, що трапляється іноді поміж англофілами, французофілами й іншими „філами“ деяка полеміка, буває взагалі антагонізм; тільки ж те все не перебиває їм разом, укупі, вести арабів до однієї спільної мети, до європеїзування, та й то не самих християн, ба так само й мусулман. Бо пересічний араб-мусулманин не надає жадної ваги питанню, чи мусулманство, чи християнство визнає якийсь арабський письменник або редактор; коли книжка писана по-арабськи й по-путящому, то її любісінько читає й араб-мусулманин. Ба араби-мусулмани пишались, як своїм рідним, журналом „Гиляль“ („Молодик“) християнина Зейдена (англофіла), де, між іншим уміщуються преінтересні романи редактора із староарабського життя, або журналом „Мбктатаф“ („Вибірка“) християн Сарруфа і Нимра (англофілів), — журналом, що ведеться з солідною науковістю, а його обидва редактори — доктори філософії.

Само собою розуміється, що ті араби, котрі здобули свою найвищу освіту в мусулмансько-схоластичному Азгарі і не терплять європейського духа, ставляться і до арабської європолюбної літератури неприхильно і борються проти неї не тільки науковим, ба й деньникарським способом. В Єгипті єсть і іслямофільська печать, і то впливова. Ба навіть на весь світ, чи (прихильно) серед мусулман, чи (неприхильно) серед європейців, здобула собі широку славу й розголос каїрська іслямсько-консервативна політична газета „аль-Моёйяд“ („Богоспоможена“), залий ворог християнської цивілізації взагалі, а англійського панування в Єгипті з-особна. Її можна навіть уважати за орган всеіслямський, спеціальний орган консервативних мусулман усіх країв і народів, бо нема такої мусулманської країни, де б у „Моёйяда“ не було пильних читачів і дописувачів. Тільки-ж терпима арабська вдача доводить до того, що навіть поміж азгарцями починає вже буяти європейський дух, а загал арабів не перестає перейматися європеїзмом із кожним днем усе більш та більш.

Треба завважити, що єгипетська арабська преса має величезний вплив не тільки на тих арабів, що живуть в Єгипті, ба так само й на тих, що zostаються в поневоленій Сирії. Бо через європейські поштові бюра в Туреччині, до яких не смів пхати носа турецька цензура, єгипетські часописи й книжки можуть наводнювати собою й Сирію (до речі сказати, це не може бути дуже люба річ для царської Росії, бо англофільська арабсько-єгипетська преса розповідає й сирійцям із палестинцями

¹⁾ І заразом — вороги російського правительства. Надто яскраво виявляється це саме тепер підчас теперішньої російсько-японської війни.

про російський уряд усе те, що сама вичитусь з англійських часописей). Хто з сирійців не боїться доноса, той може собі передплатувати з Єгипту не тільки поступові, ба навіть виразно революційні, антитурецькі часописи. Не завадить сказати при нагоді, що Єгипет, як вільна країна, є взагалі революційний антитурецький притулок, себто не тільки для арабів, а так само й для природніх турків-емігрантів. В Каїрі або Олександрії „молодотурецькі“ емігранти раз-у-раз видають які-небудь часописи турецькою мовою, змісту революційного ¹⁾.

Кажучи про освіту, науку й письменство арабської нації, себто про таку річ, де характеристичною ознакою буває не стільки расова кров, скільки мова, саме ж арабська мова, ми повинні тутсамо згадати про освітнє становище і у арабів т. зв. барбарійських, инакше маврів, що залюднюють північну Африку (турецький Трипіль, васально-французький Тунис, французький Альжир і самостійне султанство Марокко). Бо й самі маври вважають себе за арабів, дарма, що їх расова кров не арабська, а побільше берберська. З тих країв самостійне Марокко вважає себе за справжній халіфат; а турецького султана за те, що він титулує себе „халіфом“, зве самозванцем ²⁾. Про Марокко ми вже мали побіжну нагоду сказати, що там освіта й письменство завмерли на своєму середньовіковому мусульмансько-схоластичному рівні, який, зрештою, тішиться великою пошаною й по-за марокськими межами ³⁾. В турецькому Триполі панує загально-турецька темнота. Тунис прилучено до Франції ще зовсім недавно (1881); тому-то, коли ми досі не бачимо в ньому поважнішого поступу в європейським дусі, то вину за те можна-б було якось скласти, поки-що, на те, що французи панують у тій країні ще дуже короткий час. Тільки-ж великих просвітніх успіхів в європейському дусі не видно, на жаль, і в сусідньому Альжирі — дарма, що Альжир перебуває під французьким пануванням уже три чверті століття, — і самі французи мусять констатувати факт недостатнього європеїзування в тій країні ⁴⁾. Не можна заперечувати:

¹⁾ Про арабську пресу в Єгипті я докладно написав в уже згадуваній своїй роботі: „Всемусульманській університетъ при мечети Азгаръ въ Египтѣ“, на ст. 22—31. Там читач знайде й характеристику важвіших органів, знайде теж зразки полеміки.

²⁾ Султанська династія, що панує в Марокку, виводить свою генеалогію од Хасана, старшого сина Мохаммедової дочки Фатими. Через те султан Османської держави, що величає себе „халіф“, а сам — навіть не є араб зроду, виходить на їх погляд простісінським узурпатором. Між Марокком і Туреччиною нема через те жадвісінських дипломатичних зносин.

³⁾ Велика медреса в марокському Фесі має багацько схоластичних професорів (богословів та правників) і, в певній мірі, конкурує з єгипетським Азгаром та, теж відомою, медресою в Мецці.

⁴⁾ Правда, французький орієнталіст А. Шательє, що його брошуру про іслам у XIX столітті (писану ще в 1888 році) переклала на російську мову А. А. Калмикова („Исламъ в XIX вѣкѣ, изданіе А. Л. Кирснера“, Ташкент, 1900), каже, що ті європейсько-цивілізаційні результати, яких досягла Франція в Альжирі, треба вважати за розмірно значні (ст. 98). Але й Шательє констатує, що весь загаль французів думає про це не так (ст. 96). Та й сам Шательє не може навести жадних конкретних фактів, окрім хіба того, що обрядова релігійність і побожність серед альжирців трохи поменшала.

Альжир стався зовсім французькою колонією, з французькою обстановою, в ньому єсть чимало шкіл і середніх і вищих, — тільки-ж користуються тими школами переважно місцеві французи, а не мусульмани-тубільці. В певній мірі можна за це винуватити самих-таки французів; бо, хоч би мусульманин-альжирець набув і найвищу французьку освіту, він у французьких правителів не має ані пошани, ані довіри, а через те французька школа не надто може принадити мусульманина. Та найбільша вина спадає таки на самих альжирців, на їхню фанатичну натуру: хоч альжирський араб вважає себе за щирого араба і зневажливо дивиться на непоараблених берберів, він зовсім не має тих расових ознак, які ми бачимо в арабійців, сирійців, месопотамців, єгиптян, — він попросту той самий фанатичний і тупуватий берберець, тільки з арабською рідною мовою.

1898. 1905.

А. Кримський.

ОЛ. БОГОЛЮБСЬКИЙ

ВИЩА ОСВІТА В СИРІЇ

(з Ліваном).

I.

ФРАНЦУЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У БЕЙРУТІ.

I.

Кидаючи загальний погляд на недовгу порівнюючі сторію вищої освіти на Лівані й на розвиток її в Сирії ¹⁾, що допіру починається, слід на самому припочатку цього викладу відзначити ті її особливості, що відбиваються на її характері й методах і через те дуже впливають на її здобутки.

На Лівані, насамперед, можна констатувати наявність певної наукової традиції, що її початок стосується, коли не до XVIII, то до половини XIX ст. Правда, за цей час іще не можна говорити про вищу освіту в тій країні, де офіційно вона розпочалася тільки останніми роками минулого сторіччя. До всього, держава, не маючи змоги, ба навіть не бажаючи запроваджувати на Лівані й у Сирії вищі школи (мова тут мовиться за колишню імператорську Туреччину), — дуже неохоче віддавала вищу освіту до приватних і, навіть більше, до чужих рук, певніше до рук різних місіонерських організацій усяких національностей і релігій. І сталося фактично так, що всі вищі школи на Лівані зосередилися в Бейруті. Вони розбилися на дві категорії: французький католицький Університет св. Йосипа й установи, що до нього стосуються, та американський Протестантський Університет з усіма школами, що від нього залежать.

Двоїстість і різність характерів цих двох вищих шкіл очевидячки утворює поміж ними певну конкуренцію та бажання притягти найбільше студентів, і для цього безупинно запроваджуються різні вдосконалення в курсах, і кількість їх раз-у-раз збільшується.

Але через те, що духом своїм обидві установи не мають нічого спільного, то в кожній є своя клієнтела, в залежності від тієї країни, до якої більше симпатій мають учні-араби чи — краще — їх батьки, й до якого фаху, а так само в якій країні вони гадають працювати.

У французькому університеті більше звертають уваги на інтелектуальний розвиток, хоч дають місце й практичним дисциплінам, що їх особливо шанують тубільці, — в американському, навпаки, характер викладу більш прикладний, зате вироблення характеру, фізична культура й спорт користуються особливою повагою.

Отже, ці дві установи є ніби дзеркало своєї країни й служать вони, побіч свого безпосереднього завдання, для поширення національного впливу й ідей кожної країни. Релігія (католицизм й протестанство) — це по суті лиш прикрита національна вивіска.

Ще характерною рисою обох університетів є те, що через різноманітність і доволі непевний характер середньої освіти в країні, університетам, щоб мати цілком підготованих слухачів, доводиться мати при собі й відділи середньої школи і навіть школи першого ступеня.

¹⁾ Головне місто Лівану — Бейрут, головне місто Сирії — Дамаск.

Але, це є „університет“ у цілковитому розумінню цього слова. Не треба додавати, що в французькому університеті викладова мова французька, а в американському англійська, але обидва не забувають вивчати й арабську мову. — Це так на Лівані, в Бейруті.

Не те ми бачимо в Сирії. Там вища освіта є, можна сказати, справа вчорашнього дня, є витвір компромісу поміж арабським націоналізмом і французьким бюрократизмом.

Але в Сирії, в протилежність Ліванові, справа вищої освіти перебуває цілком у руках держави, і офіційний штампель на ній стоїть арабський, як і викладова мова, дарма що система її являє мішанину турецько-німецько-франко-арабських метод.

Вищу освіту в Сирії зосереджено в Дамаскові. Після всяких перекроїв, що на них ми тут не будемо спинятися, вона складається з „університету“ (і під цим терміном слід розуміти Арабську Академію з її установами), Вищої Правничої Школи та Медичної Школи.

Окремо стоїть французький Інститут мусулманської Старовини, Археології й Мистецтва.

Усі зазначені установи, звичайно, не можуть мірятися з Ліванськими університетами, але в міру сил і можливости спитуються утворити дещо своє, національне, хоч і засноване здебільшого на чужоземних зразках. У цій еволюції є дещо, що нагадує епоху Петра I.

У своєму місці ми трохи докладніше спинимося на еволюції цієї наймолодшої установи вищої науки в Сирії, а тепер докладніш опишемо характер і сучасне становище ліванської вищої освіти.

Розгляньмо, насамперед,

Французький університет св. Йосипа

й залежні від нього установи.

Цей університет, що року 1925 відсвяткував п'ядесятирічний юбілей свого існування, повстав почасти через бажання утворити конкуренцію „Сирійському Протестантському Коледжеві“ (майбутній американський університет), що успішно працював у Бейруті від року 1866.

Самий будинок, що його розпочато будувати в жовтні року 1871, закінчено було за двох років, але вже в листопаді року 1875 розпочато читання лекцій у тимчасовому приміщенні.

У теперішньому своєму вигляді університет являє собою величезний будинок строгої архітектури, на три крила й на 2—3 поверхи, розташований у горняній частині Бейрута й чолом звернений до моря.

Три зазначені павільйони ділять чоло на три частини й кожен павільйон тягнеться 57 метрів завдовжки. Середній павільйон зайнято під церкву, що її збудовано в мавритансько-візантійському стилі; склепіння підтримують 150 колон конхoidalного мармуру.

Високі портики оточують два внутрішні двори, широкі коридори впоряджено на всіх поверхах, і будинок являє типовий зразок монастирської й шкільної архітектури. Скрізь сила світла.

Р. 1881 папа Лев XIII надав університетові права видавати диплом на ступінь доктора філософії й богословії. Починаючи з цієї дати, розвиток університету пішов уперед швидким темпом. Тепер він складається з таких відділів:

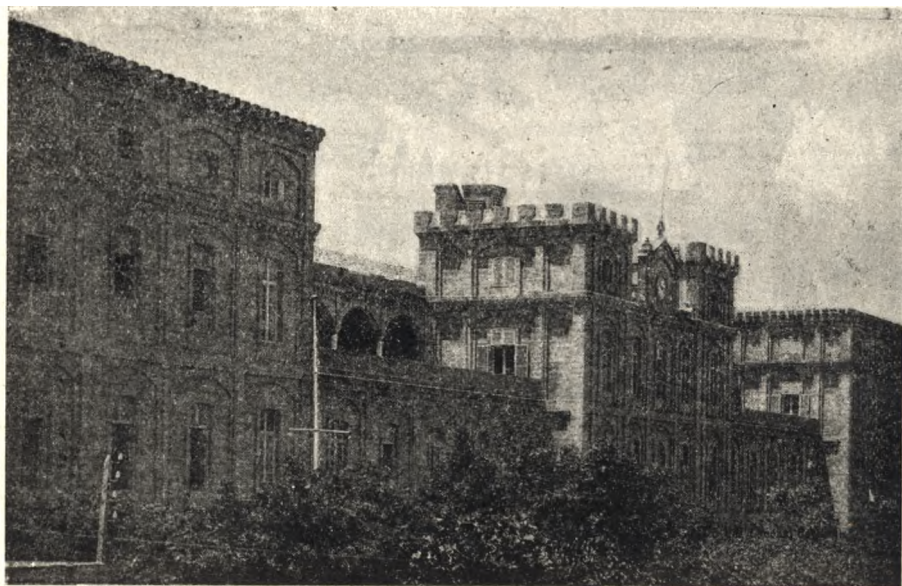
I. Вища освіта, що її репрезентують факультети філософсько-богословський, медичний, правничий і школа інженерів.

До відділу вищої освіти належать: обсерваторія в с. Ксарі (на Лівані) та бібліотека сходознавства.

II. Середня освіта, що її репрезентує „колеж“.

III. Нижча освіта, яку репрезентують приписані до університету школи.

Ми спинимося, звичайно, тільки на відділах вищої освіти.

Бейрутський університет св. Йосифа.

На філософсько-богословському факультеті вакансії заповнюють, головне, інтерни т. зв. Східньої Семінарії, а екстерни — то студенти, члени різних східних конгрегацій.

Викладання провадиться латинською мовою: філософія читається два роки, потім іде курс догматики (догматичної богословії) й морали протягом чотирьох років, окрім спеціальних курсів святого письма, історії церков, історії та літургічних мов християнського сходу.

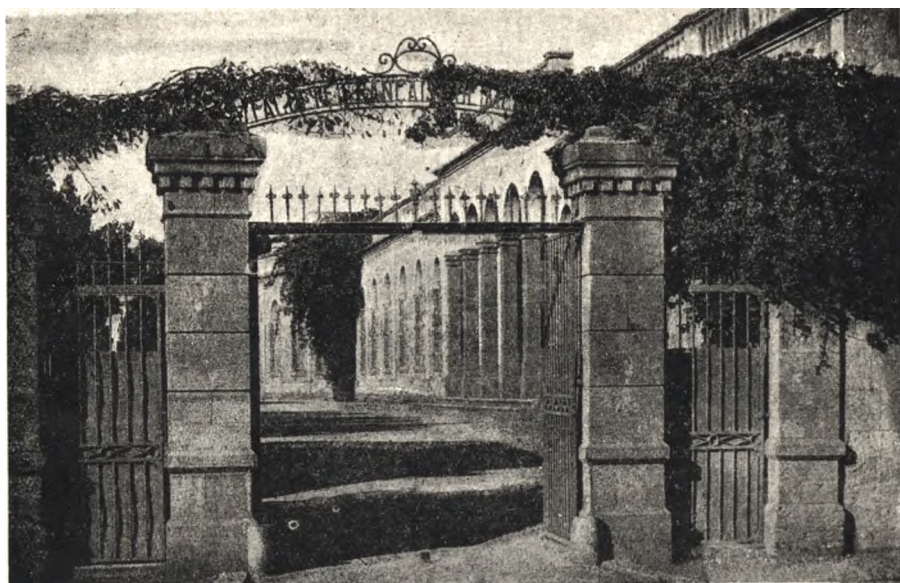
Факультет цей видає дипломи бакалавра, магістра й доктора богословії та філософії. Після різних змін, зв'язаних з великою війною, факультет цей тепер реорганізовано, і він далі випускає освічених священиків для Сходу. Студентів у ньому пересічно від 60 до 75. З початку своєї діяльності факультет цей дав Сходові трьох Патріархів: Mgr Elie Ноп-

аіек — патріарх Маронітський, Mgr Emmanuel Joseph Thomas — патріарх Халдейський, покійний Mgr Cyrille Masaire — патріарх католицьких Коптві, 25 єпископів і близько 300 священників.

Медичний та фармацевтичний факультет.

Факультет цей з назвою „Французька Медична Школа“ відкрито року 1883 за згодою од французького уряду з єзуїтською місією в Сирії, в складі 4 професорів і 11 студентів.

Рoku 1883 французьке міністерство піднесло школу на ступінь факультету, р. 1889 сюди-ж додано фармацевтичну школу. Р. 1912 факультет перенесено до спеціально для нього вибудованого будинку на Дамаській

Медичний факультет.

дорозі біля „Соснового Лісу“. На початку оповіщення війни в жовтні р. 1914 на факультеті було 12 професорів, 10 лаборантів і завідувачів клініками та 355 студентів, з них 305 медиків і 50 фармацевтів.

Підчас війни турецька дамаська медична школа посідала бейрутське приміщення факультету, але року 1919 факультет знову повернувся до свого будинку. Рoku 1920 відкрито зуболікарську школу, року 1913 засновано Пастеровський Інститут, що дістав окреме приміщення.

Диплом Медичного Факультету, виданий до 1895 року, давав дозвіл на практику тільки в колоніях, але на початку цього року його зрівняно в правах з дипломами, що їх видають французькі державні університети.

Новий медичний факультет міститься в двох рівнобіжних корпусах, збудованих у напрямку з з. на с. довжиною по 70 метрів кожен. Головний будинок містить на першому поверсі великий амфітеатр, що вміщає

близько 600 слухачів, кабінет медичної фізики та радіологічний кабінет, каплицю, бібліотеку, музей з великими анатомічними колекціями та 6 гербаріїв, розкладених у 150 великих теках.

Другий корпус розділено на два рівнобіжних павільйони по 60 метрів завдовжки кожен. У кожному павільйоні є аудиторія на 250 слухачів, а навколо розташовано різні лабораторії.

До медичного факультету відноситься також і ботанічний сад з теплицями, що його утворено працею о. Булумуа (найвидатніший авторитет у галузі сирійської ботаніки, тепер покійний, а його книга „Флора Сирії“ тепер видається за участю фр. академії й инш. наукових установ). Сад відкрито р. 1900 й призначено зокрема для вивчення акліматизації чужоземних рослин у Сирії.

Організація праці на факультеті.

Вчитися на факультеті мають право тільки тубільці, або й європейці, коли народилися вони на сході й їх родини остаточно оселилися в країні.

Щоб учитися на факультеті, потрібен вступний іспит перед журі, що його призначає верховний комісар. Французький диплом бакалавра одзволює від такого іспиту. Всі студенти — екстерни; професори викладають свої лекції французькою мовою. Ходити на лекції треба неодмінно й контроль за цим суворий. Курс п'ятирічний. Наприкінці кожного року студенти мусять складати іспити з тих наук, що їх студіювали.

Після п'ятирічного курсу — іспит у клініках.

У відділі фармації курс трирічний і опріч того річний стаж в одній з призначених аптек.

У зуболікарській школі курс теж трирічний.

Року 1919 відкрито Інститут Хімічних аналіз та Бактеріологічних дослідів, а р. 1922 Акушерську школу, яку приєднано до Гінекологічної Поліклініки.

Пересічно на всіх відділах студентів буває від 200 до 250 чоловіка; 760 лікарів і фармацевтів, розкиданих по всіх країнах Сходу, випустив цей факультет з самого початку його заснування.

Правничий французький факультет.

Його перші зачатки стосуються до 1913 року, коли Ліонський Університет за згодою з торговельною палатою того міста утворив т. зв. „Асоціацію для поширення за кордоном вищої технічної освіти“.

Ця Асоціація передала Університетові св. Йосипа право організувати при ньому Правничу школу. Завдання й програми цієї школи цілком збігаються з завданням і програмою французьких правничих факультетів.

Вибувши на факультеті двоє років, студенти діставали ступінь бакалавра, а ще за рік — ступінь ліценціата. Бувати на лекціях треба неодмінно; раз на рік відбувається контрольний іспит перед журі, що скла-

дається з професорів факультету. Для особистої праці студенти користуються книгозбірнею на 2000 томів.

Що-року в листопаді міністерство чужоземних справ за згодою з міністерством народної освіти делегує для переведення остаточних іспитів журі з 4—5 ординарних професорів під головуванням одного з професорів Ліонського Університету.

Кількість студентів пересічно 100—120, і здебільша вони ліванці. Поменшало студентів, треба сказати, чималою мірою через те, що в Дамаску засновано арабський правничий факультет.

До вищих курсів університету стосується теж

Французька інженірна школа,

заснована з ініціативи тієї самої, вищезазначеної Асоціації. Року 1913 був у ній тільки один, підготовчий, курс. А школа, що її знов одкрито року 1919, має троє законних річних курсів повного обсягу.

Її завдання — дати загальну наукову освіту, потрібну кожному інженірові, й, опріч того, спеціальні знання в вибраній галузі: механіці, електротехніці та цивільній архітектурі.

Диплом цивільного інженіра видається тим студентам, котрі склали іспити з успіхом. Він має таку саму вартість, що й диплом Центральної Ліонської Школи Інженірів.

Персонал лекторів складається з 6 ординарних та 5 екстраординарних професорів. Ходити на лекції треба неодмінно, й присутність або відсутність на них реєструється особливо.

Загалом студентів небагато: 25—30; пояснити це треба тим, що індустрія розвинена тут мало, а людність з презирством ставиться до інженірних наук.

На цьому ми закінчимо наш короткий огляд факультетів французького університету в Бейруті й перейдемо до опису залежних од нього наукових установ, що на чільному серед них місці стоїть

Обсерваторія в м. Ксарі (біля м. Захле, в долині Бекаа).

Обсерваторію цю розміщено посеред чудових виноградників езуїтського зразкового маєтку Ксара, на одному з останніх передгір'їв Ліванського кряжу, яке відзначається особливою ясністю атмосфери протягом більшої частини року.

Засновано обсерваторію десь коло 1907 року, причому встаткування її, що безупинно поліпшується, було цілком достатнє, коли вибухнула війна 1914 року.

Підчас війни все пограбовано, і коли в грудні р. 1918 директор повернувся, то знайшов саму лиш руїну: все винесено аж до дверей та віконних рам.

Завдяки підтримці Академії Наук пощастило відновити більшість утраченого й виправити зруйноване, цілком упорядкувавши обсерваторію.

Тепер обсерваторія складається з окремих павільйонів, що мають кожен своє особливе призначення. Є чотири секції: метеорологічна, магнітна, сейсмографічна та астрономічна.

Перший будинок має барометричну кімнату, кімнату анемографів і льох, де містяться сейсмографи, а так само велику книгозбірню, що в ній можна знайти всі потрібні спеціальні видання; заразом править вона й за залю для роботи.

Сейсмографи встановлено в 1921 році (липень), і вже до кінця року зареєстровано 104 землетрусів, великих та малих.

Метеорологічне приладдя міститься в окремій загородці під голим небом.

У другому будинкові в долішньому поверсі містяться хімічна лабораторія й фотографічний кабінет, зала акумуляторів і електрична група, а так само майстерні механічні та столярні.

Будинок цей завершує башта з коловоротною банею і в ній екваторіальна труба на 20 см. діаметром.

Магнетове приладдя — в окремому павільйоні та в льоху, далеко від залізних речей. У невеличкій залі меридіанна труба в 55 мм., хронометри, маятники й апарат бездротового телеграфу.

Спостереження робляться тричі на день; перед війною друковано їх у щомісячному бюлетені. Після війни бюлетень замінили „Аннали обсерваторії в Ксарі“, і перший випуск їх вийшов року 1924.

Обсерваторія в Ксарі перебуває в безпосередньому звязку з усіма іншими метеорологічними установами Сирії й Лівану, бо з року 1921 їй доручено керувати метеорологічними відділами цих держав.

На чолі обсерваторії стоїть її директор (тепер о. Комб'є), помічник його (о. Берлоті, відомий метеоролог) та декілька завідувачів відділами й секретарів.

Тепер обсерваторія в Ксарі є перша своїм науковим значінням серед установ цього роду в країні, чимало прислужившись справі кліматології.

Друкарня.

Перейдімо тепер до опису установи, що її діяльність була дуже плодотворча для науки сходузнавства: ми тут маємо на думці Католицьку друкарню в Бейруті, що з-під варстатів її вийшла більшість наукових творів, присвячених історії арабського письменства та вивченню біблійної старовини й текстів.

Перші спроби друкування в Бейруті робили взуїти ще року 1847, але тільки року 1855 пощастило налагодити, як слід, друкарню, устатковану спочатку тільки ручними машинами; допіру року 1867 перейшли на парового двигуна.

Друкарня негайно заходилася друкувати наукові книги: р. 1857 вийшли „Vocabulaire Français-Arabe“ О. Р. Henry (in 8°, 715 p.), тоді „Dictionnaire Arabe-Français“ о. Cuche'я та „Арабо-французька граматика“ о. Abougit.

Завдяки зусиллям о. Еліяса, мусульманина, що перейшов до католицтва, року 1881 католицька друкарня так удосконалилася, що стала за найкращу з технічного боку друкарню в Отоманській Імперії. О. Еліас перший здогадався виливати відразу арабську літеру з голосівкою, що стоїть вище, і це дало набірній арабській касі 1369 відділів. Він же надзвичайно дотепно й майстерно пристосував прифт типу „Стамбулі“ й опріч того сам винайшов прифт, відомий під назвою „Алям“ і „Бейруті“.

Через оці всі новини розкішне видання арабської біблії, що вийшла року 1875, здобуло на паризькій виставці року 1878 золотого медалю. Відтоді друкарня присвятила себе на видання численних книг, що розподіляються на три групи: релігійні видання, видання класичні й філологічні та видання періодичні.

На першій категорії ми не спинятимемося, скажемо тільки, що ансамбль цих видань складає бібліотеку на 200 томів.

Стільки-ж приблизно є й філологічних видань. Серед творів цього роду, що їх випустила друкарня, одзначимо численні „граматики“ й взагалі всякі підручники, а так само „зразки арабського письма“, щоб полегшити читання рукописів, і надто словники, з яких найбільший — компіляція Саїда Шартуні, складена виключно арабською мовою, більш як на 2000 сторінок по три стовпці тексту в кожній. Так само друкарня випустила найповнішу арабську граматику французькою мовою, що належить перу о. Верньє.

Від року 1885 розпочинається ера публікацій філологічних, присвячених спеціально східній ерудиції давній і новій. Старі арабські трактати було старанно видано: *At-Thaalibi*, *Abdarrahman al Hamadani*, *Abou-Zaid* і особливо *Ibn-as-Sikkit*, автор „Критики мови“, справжній зразок свого жанру.

О. Шейхо видав усі ці рукописи, пододававши до них цінні коментарі¹⁾.

До цієї „книгозбірні“ філологічного характеру треба додати ще багату колекцію давніх арабських „діванів“: *Aboul Atahia*, *Al-Khansa* й инш., деяких поетес преісламітського періоду, арабського поета християнина Аль-Ахталя й инш., і нарешті, „Приказки“ Майдані, що їх звіршував вчений мусульманський шейх Ібрагім Аль-Ахдаб. Це останнє видання є єдине, розкішню свого виконання.

Далі йдуть різні арабські антології; найзначніша книга цього роду: „Мажани“ або „Літературний цвіт“ в шістьох томах.

Французькою мовою друкарня видала в двох томах: „*Documents inédits pour servir à l'histoire du christianisme en Orient*“.

Війна 1914 року мало не стала фатальною для друкарні, але по замиренні діяльність її відновилася з новою енергією; й року 1924, напр., випущено 143 томи різних назов.

¹⁾ Як ця стаття вже була друкувалася, здобуто повідомлення, що Шейхо помер у грудні 1927 р.

З періодичних видань друкарні зазначимо часопис „Аль-Башір“, що заснований року 1870 й виходить по цей день; кількість абонементів його досягла 2000: найбільша, яку можуть зареєструвати арабські часописи в Сирії (а взагалі, найбільший тираж газет тут ніколи не переходив за 5000 прим.).

Але для науки сходознавства далеко цікавіше друге видання друкарні: щомісячний збірник „Аль-Маширик“ („Схід“), що його перше число вийшло р. 1898. Кожне число його містить у собі 70—80 стор. переважно оригінальних статтів—історичних, філософських і наукових. Особливо старанно провадиться відділ, присвячений бібліографії творів, виданих на сході.

З наукових етюдів, присвячених сходові й уміщених у „Аль-Маширик“ ові, відзначимо з багатьох боків визначний „Трактат про арабську музику“ д-ра Мешаки з коментаріями о. Ронзевалія, а також „Історію Бейрута“ Салиха-ибн-Ях'ї (XV в.), що її покоментував о. Шейхо.

Але найцікавіше видання друкарні з наукового погляду безперечно: „Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université St. Joseph“ (вже 11 томів).

Отож скажімо скільки слів про самий „Східний Факультет“, що, почавши свою діяльність дуже щасливо, тепер більш не існує.

Річ у тому, що найвидатніші фахівці-сходознавці вже давно знали, як довго треба стажувати на сході, щоб удосконалити знання й могли практично працювати.

Звідусіль лунали голоси про потребу утворити який-небудь місцевий семінарій або иншу подібну організацію, наукове огнище, де вчені могли б працювати без перешкод, — аж поки нарешті суто-наукові завдання зробились за ширму для політичних жадань різних супротивних на Сході європейських держав. Так, напр., проф. Гартман, у *Orientalistische Litteratur-Zeitung* (1901) вимагав утворити такий центр у якому-небудь місті Сирії (Дамаск, Алепо, Хомс, Хама) для пропаганди, між иншим, німецьких ідей і впливу; і, здається, тодішній російський уряд серйозно замислювався над цим. Доводилося через те поспішатися — й Університет св. Йосипа відкривав року 1902 свій „Східний Факультет“: крок настільки-ж науковий, як і дипломатичний. Офіційним органом факультету й були „Mélanges“.

Програма факультету, поділена на три роки, містила в собі вивчення класичних семітських мов: арабської, давньої жидівської, арамейської, вивчення коптської й етіопської мови, місцевої історії й географії, а так само східної епіграфіки. Вивчення арабської мови було за базу для инших семітських діалектів. Відповідний диплом видавався по закінченні повного трирічного курсу й після всіх установлених іспитів з обов'язкових предметів: мови арабської, жидівської, арамейської, історії, географії й археології сходу.

Спеціальний диплом доктора східного факультету було встановлено для тих, хто, здобувши попередній диплом, подасть і оборонить дисертацію на вибрану тему.

Факультет організував ще екскурсії й наукові подорожі під проводом професорів для тих студентів, котрі хотіли практикою перевірити й поліпшити свої теоретичні знання з археології, епіграфіки та східньої топографії.

Перша оборона дисертацій була в червні року 1906 перед журі з професорів університету.

Розвідка о. Едмонда Повера: „*Poésies religieuses d'Omayya ibn-Abi-s-Salt*“ дала йому ступінь доктора, за декілька днів о. Австин Гартіган оборонив дисертацію на той-же ступінь: „*Bichr ibn Abi Khazm, poète préislamique*“.

Обидві ці праці вміщено в MFOB (це — знак видання для означення його в виданнях і звідомленнях наукових товариств).

Але діяльність східнього факультета тривала недовго: підчас війни його закрито, а після війни не знайшлося досить компетентних осіб, щоб обійняти вакантні катедри.

Діяльність кількох давніх професорів, що мали змогу повернутися до Бейрута, зосередилася на продовженні видання „*Mélanges*“, які наприкінці року 1924 являли собою колекцію в 11 томів по 400—500 стор. у кожному, при тиражі видання пересічно в кількості 300 примірників.

Розглядаючи побіжно зміст виданих томів, ми знаходимо в них багато дуже цікавих для сходознавців статтів. Найцікавіший — перший том що містить у собі вже згадані вище дисертації й починається „Етюдами про царювання Моавії 1-го“ о. Ламенса. З цих етюдів, що вони ввійшли до двох дальших томів, склалася окрема книга в XXXIV + 778 стор.

Окрім того, зазначимо: *Une école de savants égyptiens du moyen âge* (о. Mallon)“, „*Le cycle de la Vierge dans les apocryphes éthiopiens* (о. Chainé). У своїх замітках з історії Сирії о. Ламенс вивчав мало відомий край Джаза в північній Сирії, то-що. Том цей закінчується мемуаром о. Шейхо: *Un dernier écho des croisades*, де описано історію експедиції мамлюків на о. Кіпр в епоху останніх Люзіньянів.

Інші томи містять у собі багато цінних статтів з археології й епіграфіки Сирії та Анатолії.

З найцінніших робіт одзначимо: „Хамаса“ Бохторія, що видав о. Шейхо з анотацією, за унікатним ляйденським списком.

О. Ламенс продовжував серію своїх дослідів: „Халіфат Язіда 1-го“ (530 стор.), „Місто Таїф на передодні Гижри“ (215 стор.) та „Мекка напередодні Гижри“ (343 стор.).

Шостий том містить у собі французький переклад „Трактата про арабську музику“ д-ра Мешаки, що його раніше надруковано в „Машрику“.

Том сьомий, що його почато року 1914, видано тільки р. 1921, й між иншим матеріалом він містить у собі етюд про містику Аль-Газалія (проф. др. Асін Паласіос), а так само чимало грецьких написів, зібраних уже після замирення.

Починаючи з восьмого тому, назва цього збірника буде вже инша: „*Mélanges de l'Université St. Joseph*“, бо вже нема східнього факультету, але характер змісту залишається той самий. У виданні, як і раніше, друку-

ватимуться праці орієнталістів, що пройшли через університет св. Йосипа й сами стали фахівцями в своїй науці.

Наша стаття була-б неповною, як би ми не згадали за східню книгозбірню університету, що без неї важко перебути всякому орієнталістові, який працює в Бейруті постійно чи тимчасово.

Друкований фонд її (мови жидівська й східні) перевищує 30.000 томів. Арабський відділ, включаючи періодичні видання, становить чималу частину книгозбірні.

Що-до рукописів, переважно арабських, то їх близько 3.100. Опис їх почав у „Меланжах“ о. Шейхо за таким розпорядком: р. 1913 (т. VI) описано історичні рукописи, р. 1921 (т. VII) — історичні, географічні й „наукові“, р. 1922 (т. VIII) — ті, що стосуються до хімії, фізики й математики.

Загалом, описано 336 рукописів. Працю цю буде проваджено в дальших томах „Меланжів“, що мають вийти в світ.

Східню книгозбірню відкрито не тільки для студентів, ба й для вчителів, військових старшин, мандрівників і взагалі для всіх, хто цікавиться сходом. Регламент забороняє видавати книги додому, зате всі вигоди дає для праці на місці.

Книгозбірня робила й робить величезні послуги справі сходознавства.

На цьому ми закінчимо нашу характеристику французького університету в Бейруті, додавши, що до листопада 1927 р. ректором його був о. Каміль Шантер. Тепер обрано на ректора о. Бонневілья, що недавно прибув з Парижу.

Як легко можна помітити з цієї статті, викладання в університеті — головним чином філологічне, й ця школа виховує кабінетних учених та дослідників. Несумнівний мінус — це суворо-католицький дух університету; але наукове дослідження в сфері сходознавства — все-ж вільне, й видання університетські мають цілком реальну об'єктивну наукову цінність. А йдучи за духом часу та під впливом конкуренції інших націй, університет мусів утворити відділи й для суто-прикладного знання; отже й у цій галузі треба його цінувати за практично намічені завдання, виконані розсудливо й по докладному обміркуванні, без різкого схоластицизму.

Американський протестантський університет — теж, у Бейруті, на Лівані. Дві вищі школи там конкурують одна з одною, але насправжки вони не заваджають одна одній, існують поруч, виконуючи своє призначення, й функціонують нормально.

Зробивши це попередження, ми опишемо характер діяльності й Американського бейрутського університету.

II.

Американський Бейрутський Університет.

Перші підвалини для протестантської діяльності в Бейруті поклали американці року 1821. З'явившись тут, протестантські місіонери не забарилися перенести сюди і свою друкарню, що перед тим була на о. Мальті.

Року 1866 покладено початок „Протестантському Сирійському Колледжеві“ (The Syrian Protestant College); на університет переведено його року 1920.

Уже з 1862 р. невтомний місіонер Данієль Бліс присвятив себе на здійснення цього проєкту. Року 1864 здобуто патент на заснування Колледжу від уряду Нью-Йоркського штату, що утворював Опікунську Раду, — і Колледж відкрито за двох років по тому. Перший випуск був року 1870.

Після 40 років наукової праці д-р Данієль Бліс подався в одставку. Син його, д-р Говард Бліс заступив свого батька на його посту та й залишився на цьому аж до самісінької своєї смерті, що сталася року 1924. Опікунська Рада по тому, як він помер, призначила на ректора або, як його називають, президента університету д-ра Баярда Доджа.

Теперішня Опікунська Рада складається з 15 осіб; серед них є скількись мільярдерів, як от Вандербільт, Морґан, Додж, то-що.

У теперішньому своєму вигляді „Американський Бейрутський Університет“, або, як його вкорочено звуть, Ейюбі (A. U. B.), розкинувся на морському узбережжі на височині кварталу Рас-Бейрут („Бейрутський виступ“) на території по-над 10 гектарів завширшки. На цій площі зосереджено 43 окремих будинки; окремі корпуси розміщено скрізь у певному логічному порядку за американською системою.

Великої ваги надають тут майданчикам для фізичних вправ, стадіони, лави-тенісові, гольфові, футбольному полю, то-що; у французькому університеті всього цього немає.

Далі, відмінно од французької системи, більшість студентів — інтерни, й живуть вони в університетських бурсах, де їм дають дуже гарні кімнати, спільні на скількох чоловіка (2—3—4) або, за невеличку доплату, — окремі кімнати.

З боку наукового американський університет поділяється на шестеро відділів, т. зв. шкіл або факультетів, що мають кожен своє особливе призначення.

Слід одзначити, що й при американському університеті є підготовчі відділи з курсом середньої школи.

Перед веде „Школа мистецтв і наук“, заснована р. 1866, таке-собі сполучення історично-філологічного та фізично-математичного факультетів.

Завдання її — дати закінчену філологічну освіту; опріч того в ній викладають низку дисциплін з технічних наук. Філологічний відділ має курс мов, письменства, — історії й економіки; а тоді вже йде відділ фізично-математичних наук.

Вибувши один перший рік („фрешман“-ом) на цьому відділі, студент закінчує, власне, середню свою освіту, бо свідоцтво, яке він за цей рік здобуває, відповідає єгипетському урядовому свідоцтву про закінчення курсу середньої школи та палестинському іматрикуляційному свідоцтву. Троє дальших років дають ступінь бакалавра мистецтв; дальші курси дають ступінь ліценціята (Master of arts).

До цієї-ж-таки школи належить той відділ, де викладають вищі комерційні курси й економічні етюди, що дають право на ступінь бакалавра (з економічного відділу).

Що-до „Медичної школи“, відкритої року 1867, то ступінь доктора медицини й хірургії тому, хто закінчив п'ятирічний курс наук, зразу не дають: студенти повинні одбутися попередю ще підготовчий курс фізики, хімії й природознавства, подібно до того, як це робиться по французьких університетах.

„Фармацевтична школа“, що існує з року 1872, має трьохрічний курс наук з річним після нього стажуванням в одній з призначених на це аптек. Цей відділ дає ступінь фармацевта-хіміка, а ще за два роки додаткових курсів — ступінь магістра фармації.

„Школа сиділок“, відкрита р. 1905, приймає жінок, що хтять підготуватися до професії шпитальної сиділки. Курс трьохрічний з стажуванням в університетському шпиталі.

„Зуболікарська школа“, що існує з року 1910, має двохрічний підготовчий курс, а за ним чотири роки лекцій, що дають ступінь доктора зуболікарської хірургії.

Нарешті, „Підготовча школа“, заснована року 1871, почасти автономна з адміністративного погляду, перебуває під повним контролем Університету й готує студентів до вищих курсів, даючи їм елементи середньої освіти.

Треба відзначити, що в університеті немає правничого факультету. Онікунська Рада, мабуть, тому його не заснувала, що в провінції й у столиці тодішньої Туреччини вже були правничі турецькі школи. Отож Рада не хтіла робити їм конкуренції.

Як не як, а з цього короткого переліку курсів можна помітити, що американська вища освіта має прикладний, практичний характер. Керуючись відомою приповідкою: „в здоровому тілі — здоровий дух“, — американці багато уваги приділяють фізичній культурі й вихованню характеру.

Так, напр., навіть професори у своїх контрактах зобов'язуються не пити (не забудьмо, що в Америці т. зв. „сухий режим“), а так само по змозі що-неділі одвідувати душпастирські бесіди.

Так зв. „папірці“, себ-то дипломи, свідоцтва, рекомендації, то-що, у американців стоять на другому місці: на першому має ціну вміння робити певну справу швидко й добре її знаючи: напр. між професорамп математики, що їх дуже шанують, є особа з неповною російською технічною освітою, що, добре знаючи своє діло, не має, проте, жадного диплома; і це не перешкодило йому обійняти цей пост, коли американці пересвідчилися, що він не аби-як розуміється на своїй спеціальності.

Взагалі, американці вважають, що дипломи це щось другорядне, та й кажуть: „шматок папірця не замінить знання“. Тим-то насамперед ливляться вони на те, як яка особа справляється на практиці, а не в теорії, і коли бачать, що вона ні до чого, то жаден диплом не вратує її від звільнення.

Другий принцип американського університету — нічого не давати дурно. Студент за все мусить платити, хоч і за дешевшими трохи цінами, але все-таки дороженько, надто коли взяти на увагу, що платити треба єгипетськими фунтами.

Хоч як це дивно, але все це дуже сприяє тому, що тубільці аж надто шанують науковий престиж школи: „беруть гроші добрі, то й освіта буде добра: дурно ніхто нічого путящого не дасть“. Цю істину, поширену в комерції, тубільці прикладають і до навчальної справи.

Відмінно од французького університету, що по-за лекціями нічим особливо не зобов'язує своїх слухачів, окрім духовних осіб, — американський університет намагається не тільки навчити, ба й виробити в своїх вихованців характер, такий потрібний у практичному житті. Доходить до того, що часом перше завдання живовидячки поступається першим місцем перед другим.

Встановлені на це правила для студентів кажуть виразно й певно:

„Університет заступає студентові батьків і несе відповідальність за виховання й вплив на величезну та різноманітну студентську корпорацію“.

„Завдання дисципліни на кожному факультеті — виробити мужню, пряму, певну себе вдачу“ і тільки вже тоді: „передати навичку серйозної наукової праці“ — але зараз-же збивається знову на своє: „а так само розвинути лояльність у грі та панування над собою в атлетичному спорті“.

Отже ми бачимо, що власне науці приділено тут середнє місце поміж мораллю й футболом, і це досить симптоматично.

Отож через те: „тютюн можна вважати за шкідливе зілля для молодих студентів, — тому заживати тютюн забороняється на всіх факультетах; надто студенти медичного факультету повинні додержувати цієї постанови, щоб являти собою належний приклад поваги до медичних правил“.

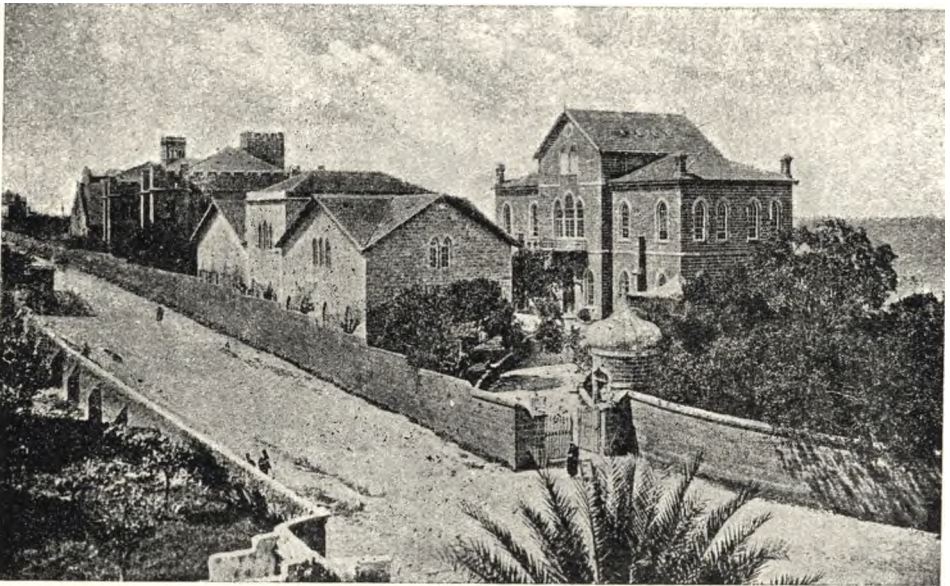
І далі додано: вже багато років студенти-медики непорушно дотримували цієї постанови. А тому: „палити в будь-якому приміщенні університету як-найсуворіше забороняється всім студентам без винятку“.

А як який-небудь студент у бурсі чи на атлетичному полі шкідливо впливає на своїх колег і не виявить нахилу виправитися, то доглядачі попереджують його, що він мусить покинути університет, „хоч-би він з зовнішнього боку нічим не порушив дисципліни“.

Знов-же, університет застерігає собі право запропонувати студентові, щоб покинув університет, коли в нього буде недостатній пересічний бал, або коли студент заслабне на хворобу небезпечну для здоров'я інших, а так само „коли його моральні пересвідчення не відповідають тим принципам, що їх переводить у життя університет“.

Студент, вступаючи до університету, „зобов'язується безсуперечно коригися духові й букві чисто-всіх правил, що їх факультет на своє бажання може змінити, попереду його про це не сповістивши; і студент, вступаючи до університету, зобов'язується приймати й ці можливі зміни; як-же-ж він через що-небудь не захоче їм скоритися, то „обіцяє покинути університет без скандалу“.

Факультет суворо стежить за тим, чи не легковажно часом ставиться студент до одвідання лекцій або інших університетських праць. Коли студент проминув певний відсоток лекцій, він підлягає дисциплінарній карі або навіть звільненню з університету. „Коли студент не одвідає каплицю вдруге або нехтуватиме моральними бесідами, то його має бути покарано звільненням із університету“.

Американський університет у Бейруті над морем (як дивитися од шпиталів).

Скрізь на першому плані стоїть піклування про фізичний розвиток студента. Університетську територію розташовано так, що кожен студент може з успіхом користуватися з щоденних вправ на вільному повітрі. Правильні фізичні вправи, що провадяться за пильним керуванням фахівця-інструктора (для нього утворено спеціальний диплом: „бакалавра фізичних вправ“), відбуваються регулярно й є обов'язкові для всіх студентів.

Атлетичне поле забезпечено треком, майданчиками для футболу, баскет-болу, для гри в теніс; ванні приміщення мають холодну й гарячу воду; окрім того, кожен студент мусить купатися в морі під доглядом фахівця. Кожен студент протягом свого перебування в університеті повинен навчитися плавати.

Дбаючи за фізичний стап студентів, періодично роблять їм медично-психологічний огляд — і коли в кого знайдуть якусь небезпечну хворобу,

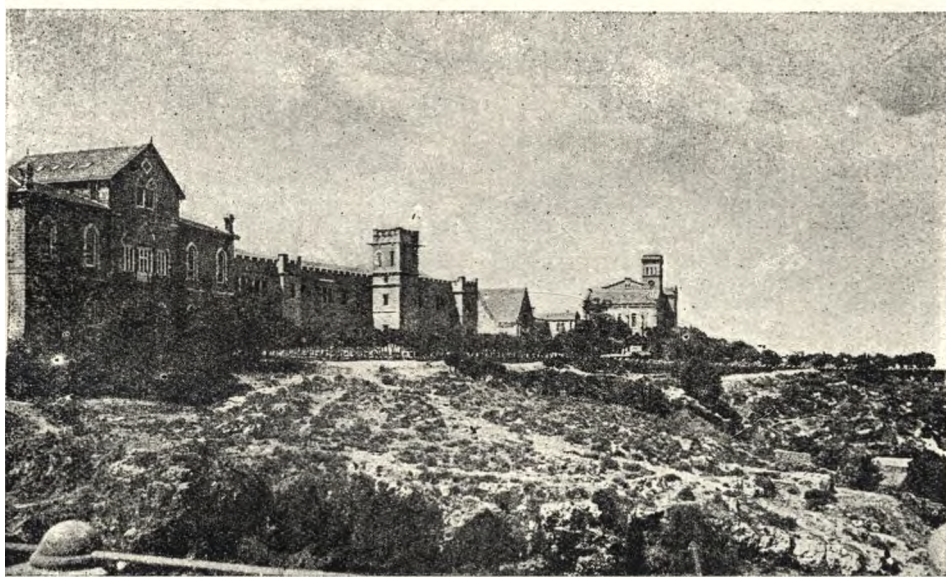
то його зараз же прохають покинути університет; коли-ж хто потаїть свою заразливую та причіпливую недугу, то він підлягає дисциплінарній карі за постановою факультета.

Окрім цих фізичних вправ є ще вправи моральні.

Всі студенти повинні зорганізуватися й випоряджати мітинги за традиціями, встановленими для цього в університеті; але будь-що-будь санкціонувати їх має факультет.

На цих зборах розглядаються всі загальні питання в дусі лібералізму й толерантності, а міркування на теми сектярського та релігійного характеру як-найсуворіше заборонено.

П'ять разів на тиждень професорів і студентів запрошують на 15 хвилин уранці для вправ, що мають сприяти розвиткові особистості.

Американський університет (Вигляд од зуболікарської школи).

Релігійні зібрання відбуваються що-неділі; бути на них факультативно для тих студентів, котрі мають серйозні підстави не брати в них участі; але для цієї категорії організовано окремі зібрання, і на них моральні та інтелектуальні завдання університету трактуються по-за будь-якими релігійними формами.

Університет, дбаючи за інтелектуальний розвиток своїх вихованців, не забуває й про матеріальний бік студентського життя, і його організовано дуже старанно.

Окрім бурси, для всіх взагалі студентів року 1924 одкрито спеціальний ресторан; усі студенти, котрі живуть у бурсі, мусять харчуватися в ньому за 20 єгипетських фунтів (щось із 200 золотих карбованців) на рік. Для прожитку — цього досить, але як хто потребує ще додаткових страв, то завжди може замовити їх, заплативши готівкою або ресторан-

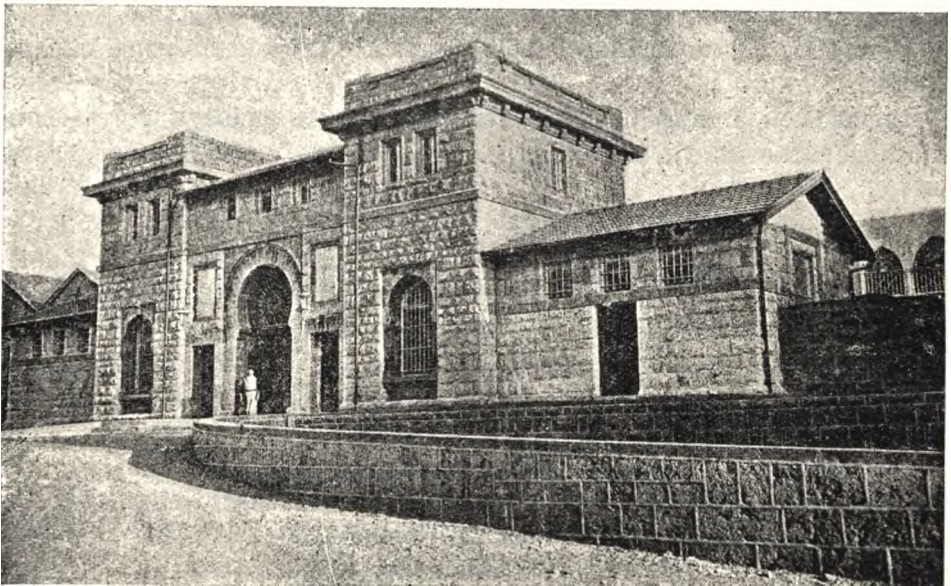
ними марками. Пересічно студент витрачає ще близько 6 фунтів на отакі страви.

Взагалі за своє утримання й навчання студент виплачує близько 90 єгипетських фунтів за рік, без шкільних підручників, що їх вартість, як на якому факультеті, хитається поміж 12 та 20 фунтами за весь курс.

Отже, пересічно утримання кожного студента в американському бейрутському університеті коштує близько 100 єгипетських фунтів за рік, і ця ціна, як на місцеві умови, дорогенька.

Перейдімо тепер до опису окремих факультетів.

На чолі їх стоїть

Американський університет у Бейруті. Головний в'їзд і Управа.

Факультет мистецтв і наук.

Факультет цей має при собі й суто-наукові установи:

I. Обсерваторію, відкриту року 1892 й забезпечену всім погрібним устаткуванням: рефрактором на 12 цалів, спектрометром і поляризованим фотометром, пасажним інструментом, то-що.

Метеорологічні спостереження провадяться тричі на день.

II. Археологічний Музей, що має колекції, зібрані в Палестині, Єгипті, Кіпрі й Сирії, а так само велику нумізматичну колекцію.

III. Біблійний Музей, що ілюструє жидівську давнину.

IV. Геологічний Музей, що має багатющу колекцію сирійських копалин, надто тих, котрі стосуються до крейдяної системи на Лівані.

V. Гербарій, що містить у собі близько 15.000 примірників, класифікованих, згідно з природньою системою.

VI. Зоологічний Музей, присвячений фавні Сирії й Палестини.

Нормальний курс наук на факультеті наук і мистецтв — чотирьох-річний і дає право на ступінь бакалавра й магістра.

Оцінка знання студентів складна й забарна. Іспити відбуваються в лютому й наприкінці академічного року, окрім того подаються що-місяця відомості про успіхи. Остаточний бал складається з загального висновку за рік і іспитового балу. Найвищий бал — 100, за задовольнящий вважається не менше, як 60 з кожного окремого предмету, але загальний підсумок має бути не нижчий за 65 з ансамблю іспитів.

Нормальний розклад лекцій на факультеті — п'ять предметів на тиждень, по 3 й більше годин кожен.

Предмети розподіляються на обов'язкові для всіх і додаткові, зв'язані одні з одними в систему.

Кожен студент повинен вибрати досить предметів, щоб заповнити ту норму годин.

Починаючи з другого курсу, студент повинен вибрати шість оснiвних і шість додаткових у такій схемі:

Оснiвні:

Додаткові:

Арабське письмо	Французьке письмо або історія арабських народів або англійське письмо.
Французьке письмо	Арабське або англійське письмо.
Англійське письмо	Арабське або французьке письмо.
Математика	Фізика, астрономія.
Астрономія	Математика, фізика, геологія.
Фізика	Математика, астрономія, хімія.
Хімія	Фізика, біологія.
Механіка	Математика, фізика.
Історія	Політичні науки, економіка.
Політичні науки	Історія, економіка.
Економіка	Історія, політичні науки.
Педагогіка	Будь-який предмет з першої шпальти.

Решту годин, щоб заповнити розклад, вибирає студент, як хоче, але так, щоб перейти цілий курс протягом даного періоду.

Курси розподіляються на „підготовчий“ (новаки, фрешмен), „попередній“ (софомор), „молодший“ (юніор) і „старший“ (сеніор)—по одному рокові кожен.

Ми тут навели тільки основний розподіл, а насправжнi в багато комбінованих курсів з різними фахами; але розглядати їх — річ дуже забарна.

Треба одзначити, що навіть на цьому факультеті, найспекулятивнішому, панує практичний і прикладний дух. У такому дусі складено й усі підручники та порадики, і їхні відомості можна безпосередньо пристосувати до діла.

Тим-то чиста філологія на цьому факультеті стоїть якось непомітно, а на першому плані — механіка, агрикультура й комерція.

Перейдімо тепер до Медичного факультету.

Як уже було сказано, він розподіляється на чотири відділи, чотири окремі школи, відповідно до чотирьох фахів: . .

I. Медична школа з п'ятирічним курсом, що дає право на ступінь доктора медицини й хірургії.

Курс цієї школи відповідає курсові медичних американських шкіл класи А, з тими самими вимогами й правами. П'ятий рік присвячено переважно клінічній практичній роботі. Кожного року спеціальна комісія Верховного Французького Комісаріату екзаменує тих студентів, котрі хтять мати дозвіл на право практикувати в Сирії й на Лівані.

Ми не зупинятимемося докладно на розподілі лекцій і предметів, бо він приблизно такий самий, як і на всякому медичному факультеті всякого університету.

При університеті є великий шпиталь з різними клініками. В них роблять що-найскладніші операції. Це клініки зажили собі на близькому сході широкої слави.

II—IV. Те саме можна сказати й про Фармацевтичну та про Зуболікарську школи. Новина для Сходу — Школа сиділок, спеціально призначена для тих жінок, котрі хтять підготуватися до цієї клопітної кар'єри.

Підготування їх дуже серйозне, курс трьохрічний разом з довгеньким стажуванням у шпиталі.

Отакі в короткому огляді головні галузі наук, що викладаються в бейрутському Американському Університеті.

При Університеті є, чималою мірою автономна, т. зв. „Американська друкарня“, що свого часу так турбувала о. о. єзуїтів. Вона випускає в світ чимало арабських і англійських книжок, здебільша біблійного й місіонерського змісту, але загалом наукове значіння її не таке велике, як значіння згадуваної попереду „Католицької друкарні“.

Університет має й свій друкований орган, що видається арабською й англійською мовами заразом (у двох виданнях), завбільшки 100—120 стор. що-місяця. Цей збірник, знов-таки, має більше прикладний характер і, як гадають видавці, править за звязок, що об'єднує всіх теперішніх і колишніх вихованців університету.

Там містяться звідомлення про спортивні змагання, університетські свята, наукові екскурсії, а по-за тим наукові статті з усіх спеціальностей і з усіх галузів наук, що їх вивчають в Університеті.

Зветься цей збірник „Аль-Куллія“ (Університет).

Наприкінці нашого огляду не пошкодить навести статистичні дані про діяльність університету протягом найголовніших періодів у його існуванні.

Року 1866, коли відкрито „Сирійський Протестантський Колледж“, було в ньому тільки 16 учнів.

Року 1871 — як відкрито Медичну школу, — 54 і 31, разом 85.

Року 1895, при відкритті Фармацевтичного відділу — 297.

Потім кількість студентів зростала безупинно; і р. 1910, коли відкрито Зуболікарську школу, дійшла 874 чолов.

Року 1920 кількість їх перейшла за 1000; остання статистика року 1926 дала цифру 1183 студенти.

Але до цієї кількості зараховано не тільки власне студентів, а так само й вихованців підготовчого коледжу — середньої школи.

А власне студентів на всіх факультетах було, напр., року 1921 — 229 чоловіка.

Цифри ці мало не такі самі, як і французького університету, і це почасти свідчить про природне розмежування „сфер впливу“ поміж цими двома конкурентними установами, та що вони, як про це вже вище казано, стоять поруч, доповнюючи одна одну й зберігаючи кожна риси своєї нації.

Але треба відзначити, що з 1927 року французький університет неначе-б почав переважати свого конкурента кількістю слухачів; тільки-ж статистику цю ще не налагоджено як слід.

ВИЩА ОСВІТА В СИРІЇ.

Ми вже бачили, що на Лівані вища освіта перебував виключно в приватних руках і, належачи чужоземцям, не мав національного характеру.

В Сирії, навпаки, вища освіта знаходиться в руках держави. Викладава мова по школах — арабська. Всі школи зосереджено в столиці країни, м. Дамаску.

Ми не розглядатимемо докладно, як запроваджено вищу освіту в Сирії та як вона тут розвинулася. Скажемо тільки, що в теперішнім своїм вигляді має вона в собі два елементи, різні складом та походженням: елемент успадкований ще з тих часів, коли в Сирії панували турки (Медична та Правничі школи) й елемент нової арабської формації — Арабська Академія та належні до неї установи.

Подекуди окремо стоїть т. зв. „Французький Інститут мусульманського мистецтва й археології“; цього інститута властиво не можна вважати за вищу наукову установу, та й бюджет його не ввійшов до бюджету сирійської держави, але залежить од Найвищого Комісаріату.

З усіх зазначених установ з наукового погляду Арабська Академія безперечно найцікавіша.

Засновано її тоді, коли Сирію окупували національні сили, 8 червня року 1918. Доти члени турецького уряду неприхильно ставилися до думки заснувати арабську академію, а султан Абдул Гамід попросту сказав: „Інтелектуальне та соціальне огнище арабізму, ця літературна Академія незабаром стане за живлюще джерело для всього арабського та за військову академію проти всього турецького“.

Абдул Гамід із свого погляду безперечно мав був рацію, але що менш зрозуміло, так це те, що національний уряд еміра Фейсала, який заступив турків, теж не був прихильний до Академії. Діяльність її він припинив з 1 грудня р. 1919, і праця в ній безборонно могла відновитися тільки 7 вересня р. 1920, трохи згодом по тому, як окупували місто французи.

Завдання Арабської Академії, згідно з Статутом, є „поступ літератури й науки, моральна й соціальна емансипації та інтелектуальна солідарність усього арабського елементу, без різниці національностей та релігії“.

В цім дусі й скеровує діяльність Академії президент її Мохаммед Курд-алі, колишній та теперішній міністр народньої освіти, відомий дамаський історик і літерат, що йому належить і сама ідея Академії та реалізація її.

Членів Академії (16 у Дамаску, не рахуючи президента) рекрутується споміж місцевих нотаблів та шейхів, відомих своєю вченістю з арабського погляду.

Мало не відразу-ж Академія мусіла пережити скрутну годину: через фінансову кризу року 1919 чотирнадцятеро академиків не здобували утримання; але незабаром становище покращало, й первісний склад членів Академії відновлено. З року 1920 Академія вже почала видавати свій збірник. З-поміж членів Арабської Академії (цього року їх — 109 чоловіка) є й чужоземні орієнталісти, як от: Marçais (Tunisie); Massé (Algérie); Guy (Smyrne); Ferrand, Dussaud, Massignon, Bouvat (Paris); Guidi, Nallino (Italie); Asin (Espagne); Lopes (Portugal); Montet (Suisse); Hess (id.); Snouck-Hurgronje, Houtsma, Arendonk (Hollande); Margoliouth, Bevan (Angleterre); Hommel, Sachau, Brockelmann, Horovitz, Herzfeld, Hartmann, Mitwoch (Allemagne); Zetterstén (Suède); Oestrup, Buhl, Pedersen (Danemark); Kowalski (Pologne); Kratchkovsky (U. R. S. S.); Musil (Tchecoslovaquie); Macdonald (Amérique); Karsikko (Finlande) та ин.

Рoku 1923 Арабська Академія, проти своєї волі, увійшла до складу т. зв. Сирійського Університету, утвореного з Правничої та Медичної Шкіл. Відтоді не переставала вона добиватися собі автономії та й нарешті, таки допнулася свого: 15 березня року 1926 Найвищий Комісаріят визнав Арабську Дамаську Академію за установу автономну, незалежну від „Університету“.

Відтоді організацію цю вже не змінювано, й Академія могла працювати відповідно до принципів оповіщених у її програмі.

Як гадає президент Академії, самий факт її існування свідчить за те, що сирійська нація цілком достигла до наукової та соціологічної незалежності. Ми не розглядатимемо тут, що визначають терміни „сирійський“ та „арабський“, бо це заведе нас надто далеко. Досить сказати, що мова Академії — арабська, і члени її під іменням „арабський“ розуміють як сирійський, так і инші народи, що говорять цією мовою, хоч би етнічне походження їх було трохи відмінне від справжніх арабів. Націоналістично настроєні кола навмисне лишають це питання в тумані, щоб не послабляти ідеї арабської одности.

Щоб дійти своїх завдань, Арабська Академія вивчає та публікує ті арабські рукописи, котрі стосуються до історії, літератури та лінгвістики.

Вона санкціонує вживання неологізмів та наукових термінів і виправляє „стилістичні помилки“ авторів; перед тим, як видавати різні рукописи, встановлює справжній їх текст; та взагалі заохочує до літературної діяльності арабською мовою.

Виконуючи ці свої плани, Академія опублікувала досі I том своїх „Засідань“ і має надалі видавати два томи що-року. Змістом своїм це ви-

дання стосується до письменства, філології, поезії, історії, соціального права, гігієни та виховання.

Тимчасом політичні події рр. 1925—1926 не дали здійснити цю програму, загаввши трохи темп наукової праці академиків.

Міститься Арабська Академія в будинку дуже показному, але мало пристосованому до сучасних умов — медресе Адиліє, що споруджено його ще ж у XIII в. (1218); поставив його султан Адиль Абу-Бакр бен-Ейюб недалечку мечету Омейядів. Свого часу це була одна з найвизначніших шкіл шафіїтського толку.

Різними переробками вже за наших часів пощастило зсередини пристосувати це приміщення на потреби Академії. Чималий двір прикрашено кількома уламками греко-римського та пальмірського періодів; у нього виходять двері з різних залів Академії. Просто проти входу двоє дверей ведуть до приміщення, де перебуває лапідарний музей та консерватор його, емір Жафар; ліворуч перші двері ведуть до усипальниці султана Малик-Адила, перетвореної на Музей мусулманської старовини; а дальші двері — до конференц-залі, де влітку теж працюють академики, окрім вікторків, коли праці не буває.

Перші двері праворуч од входу ведуть до публічної бібліотеки-читальні при Академії.

В лівім куті двору — сходи на горішній поверх, де академики, згідно з місцевим звичаєм, працюють холодної пори року. Тут-таки знаходиться частина бібліотеки, а надто чужомовні твори. Ця частина академії складається з двох кімнат; перша з них править за секретаріят, а в другій навкруги великого столу стоїть 16 глибоких шкуратяних крісел; з них підчас звичайних засідань зайнято буває п'ять-шість.

Проти цього будинку знаходиться медресе Загиріє, що її збудував халіф Загир Бібарс р. 1279 та що належала спільно двома толкам шафіїтському та ханіфітському. З цих шкіл вийшли такі славнозвісні в арабських літописах учені, як аль-Макдисій, ибн-Халликян та ибн-Хальдун, історик-філософ.

Частина цього приміщення й досі під школою; а в кумполі усипальниці знаходиться бібліотека, або правдивіше дві третини академічної книгозбірні, найбільше стародавні книги та рукописи; решту-ж перенесено до бібліотеки Адиліє.

Розвивати та вдосконалювати бібліотечне встаткування ніяк було через убогість бюджету: ані міністерство народньої освіти, ані адміністрація вакфів не допомогли Академії в цій важливій справі.

Незабаром змине 10 років, відколи засновано Академію. Погляньмо, в чому-ж виявилася за цей період діяльність молоді наукової установи.

Дехто вимагав, щоб Арабська Академія за прикладом Французької заходилася-б видавати повний академічний словник. Але ця робота натрапила на перешкоди з самого початку, бо виявилось, що матеріалу на це — обмаль: люди не погоджуються один з одним у справі запровадження мовних повторів; отож, поки настала-б у цьому питанні остаточна згода,

новий словник був-би звичайним передруком дотеперішніх: Лисан-аль араб, Камус, Таж-аль-арус, то-що.

Отож, Академія поки-що мусить обмежитися на біжучій чорновій роботі, де їй через місцеві умови довелося відігравати ролю не так вищої наукової установи, як органу популяризаційного та соціального.

До цієї царини належать її публікації лекцій, викладаних у конференц-залі Академії, а надто організація спеціальних лекцій для мусульманських дам; на них виступали з доповідями, найбільше на соціальні теми, чотири місцеві лекторки.

Щомісячний орган Академії, з статтями найбільше філологічними та історичними, видається регулярно; він підтримує виміну з європейськими науковими установами, що зв'язок із ними встановлено вже більше-менше сталий. Цього не можна сказати про країни, де панує арабська мова, як це визнає й сам голова Академії в своїм рапорті до правителя сирійської держави. Далі ми торкнемося причин цього, на перший погляд дивного, явища.

В програмі Академії, між иншим, стояло: „Заохочувати до літератури, встановлюючи конкурси та премії за найкращі твори“. Не можна сказати, щоб спроби в цім напрямі мали успіх. Місцеві меценати встановили три премії за трое найкращих книжок, корисних для країни. Тимчасом з творів, поданих на конкурс на премію, жаден не було визнано за вартий нагороди.

Аналізуючи причину цього сумного явища, президент Академії вбачає її в загальнім становищі наук у Сирії та цілком слушно завважує, з відтінком зрозумілої гіркоти: „Справді, з часу великої війни люди чимраз більше цінують матеріальне благо, і це — до такої міри, що стало дуже важко знайти людину, яка-б працювала на користь науки, не гадаючи передусім про зиск. Окрім того, „науковому рукометству“ (sic!) віддаються тільки бідаки; дуже рідко заможні люди цікавляться ним“ (див. 3-й рапорт президента Академії до правителя держави за р. 1924).

Завваження шановного вченого, як не можна більше, справедливе, бо нам особисто відомі приклади, коли деякі „вчені“ повднували вкупі з педагогічними обов'язками високе звання власника бакалійної крамнички, продаючи міцні трунки на питущє та на винос. Половина дня йшла в них на навчання, а друга — на стояння коло шинквасу й готування різних сумішів та „коктейлів“ для одвідувачів. До цього треба додати, що місцева людність тільки комерційну частину в професії цього вченого спеціаліста має за варту уваги.

Є ще й інші причини, що через їх деякі наукові праці сирійських учених мають подекуди занадто легку вагу.

„Тепер, каже далі президент, пертурбації нашого життя спонукали тих з наших тямущих людей, чиї досліди та висновки обіцяли-б у майбутньому дати добрі наслідки, спішитися та й, позакінчивавши свої етюди, негайно їх видавати. Вони задовольняються з першого нариса, і їхні праці не оригінальні, та й з наукового погляду не цінні. Дехто з них

бачивши, що їх праці цінують та заохочують до них, не писали-б по-хапцем. Вони силкувалися-б використати всі шанси на те, щоб удосконалити свої твори. Отож, наслідком цих силкувань вийшло-б дарма що лиш кілька аркушів, зроджених у їхньому мізку або достиглих у студіях, дак зате-ж корисніших, ніж грубі томи, складені без ніякої системи й ладу в розміщенні матеріялу“ (див. там-таки).

А втім це й не дивно.

„Звичайно, коли-б у нашій країні вчені знаходили-б собі хоч будь-яку утіху в нагороду за важкі зусилля, потрібні від видатних осіб — дармоїди не зважувалися-б сідати до бенькетного столу науки, і літературні бастарди не претендували-б на літературу. Ті, хто заходжується коло цього мистецтва, як коло рукомества, постукавши поперед у всі двері, сподіваючись роздобути звідти засоби на прожиття, і побачивши, що всі вони позачинялися, — не бралися-б до літературної праці“.

Немає чого додати до цієї характеристики, де з-поза барвистости східньої риторики та півнатыків, чудово зрозумілих місцевим людям, визирає незаперечна істина. Через такий стан речей у Сирії не друкується арабською мовою жадних цінних наукових праць:

„У Сирії в більше-менше сотня друкарень, але на рік вони видрукують ледві-ледві дванацятеро вартих уваги книжок (та чи й видрукують? О. Б.), що присвячено їх працям давніх та нових учених. От через що ми бачимо, що читачів чужомовних книг, журналів та газет де-далі все більше. Отож з-поміж тих, котрі шукають світла, трапляються й такі, що не знаходять потрібного їм матеріялу в творах, писаних шляхетною арабською мовою“.

Не можна не визнати, що ця врем'яда дуже справедлива, й характерне вже те, що вона походить од президента Арабської Академії, одного з небагатьох тих людей, що присвятили себе науковим дослідям, не маючи до того жадної іншої, хлібної посади. А цього не можна сказати про решту членів Академії, бо вони, окрім цього високого звання, мають здебільша ще й певну „справжню“ професію, що годує їх краще, ніж реторичні вправи в стінах поважної медресе Малик-Адиля.

А заразом справедливість вимагає відзначити, що в важких сирійських умовах Арабська Академія протягом неповних десятих років свого існування встигла лишити помітний слід у сучасній, поки-що нужденній, сирійській науковій літературі.

По-перше вона видає, під заголовком „Огляд Арабської Академії“, з року 1920, місячник на 64 сторінки in 4°, де містяться найбільше розгляд та філологічна критика нововиданих книг арабських авторів. Сами принципи цієї філологічної та літературної критики, здається нам, уже трохи застаріли (в розумінні, напр., панування т. зв. естетичного підходу), але не можна заперечувати, що праці та зусиллів покладено на цю справу дуже багато. Далі багато часу присвячено обміркуванню, розглядові та утворенню нових термінів і неологізмів, щоб передавати сучасні технічні вислови та терміни. До того-ж слова або береться від арабських

пнів, або задовольняються вживанням чужомовного терміну, ґрунтовно арабізуючи його за формою арабської мови та відповідно до духу її.

Ця частина літературної діяльності Академії спричинювалася й спричинюється до жвавих дебатів, бо не всі погоджувалися з варіантом, запропонованим од Академії.

Досі Академія опублікувала перший том своїх „Повідомлень“, себ-то збірник лекцій з літератури, історії, гігієни, політичної економії та соціології, але, за браком достатніх кредитів, друкування дальших томів затрималося.

З дня заснування Академії президент та члени її опублікували декілька томів своїх творів, що поміж них одзначаємо такі:

Президент Академії Курд-алій за останніх сім років випустив у світ:

1. — Дива заходу. — Два томи оповідань про мандрівки по Європі (1921). Твір швидше популярного характеру;

2. — Нове та Новість (1922). — Збірник етюдів із соціології, історії та літератури;

3. — Минуле й сучасне Андалусії; та нарешті

4. — План Сирії (з року 1924), що являє собою величезний трактат почасті компілятивного характеру, де використано арабські, турецькі та французькі джерела, над якими автор працював протягом 27 років. Використав він так само близько 200 невідомих арабських рукописів. Ансамбль охопить 9—10 грубеньких томів in quarto, з яких поки-що вийшло в світ чотири. З них у трьох маємо політичну історію Сирії, а 4-тий та 5-ий і 6-ий, що мають вийти по ньому, являтимуть собою трактат про „сирійську цивілізацію“. В тт. 7—8 буде опис та історична географія всіх сирійських міст, сіл, гір, рік, озер, то-що, а ціле видання становитиме щось подібне до національної Сирійської Енциклопедії. Це безперечно найцікавіша частина праці поважного вченого.

З-поміж робіт інших членів Академії згадаємо:

Проф. Магрибій опублікував два томи своїх робіт, присвячених соціології та реформам у сучасних арабських звичаях (1926), а так само трактат про „Мораль ісламу“ (1926).

Проф. Мардан-бей захистив дисертацію на тему про трьох видатних поетів III віку гіджри.

Проф. Жюндій видав дослід, присвячений філологічній критиці стилістичних хиб, що їх можна знайти в славнозвісного письменника Язиджія (1925), та декілька етюдів про класичну арабську літературу.

Проф. Накадій видав трактат про соціологію та етюди про право в ісламських інституціях (1925).

Емір Мустафа Шегабій опублікував дві книги про хліборобство (1925).

З цього, почасті неповного, переліку можна бачити, що члени арабської Академії яко мога дбали за те, щоб збагатити арабське письменство. Відзначаємо великий відсоток творів соціологічного характеру. Місцева публіка дуже вдумливо ставиться до цього роду творів, і вони мають великий попит. Не перебільшуючи можна сказати, що це один з найви-

грашніших сюжетів, який знаходить собі жвавий відгук місцевої аудиторії, й Академія в данім разі йде назустріч вимогам мас.

Що-до наукових метод у філологічних та історичних статтях, то навряд чи можна сказати, щоб вони мали сучасний характер. Надто-бо схиляючись перед писаними пам'ятками й критично їх не перевіряючи, араби-дослідники шкодять точності та непорушності своїх аналіз.

Правда, щоб застосовувати сучасні методи, не тільки в Академії, ба й у цілій Сирії немає жадного хоч трохи систематизованого каталога (не кажемо вже про науковий опис) рукописів, що єсть у країні.

Було-б дивно, коли-б Академія про це не знала, але марудна чорнова робота над складанням каталогів та описом рукописів очевидячки мало приваблює місцевих учених. Досі не видано раціонально складеного каталога книгозбірні самої Академії, дарма що складають його досить активно. Академія доручила одному з своїх членів ученому шейхові Мохаммедові Зейн-ель-Абидінові з Антіохії скласти каталог книг, що переховуються по всяких мечетах та медресах давньої столиці Сирії. Про наслідки цього доручення досі ще нічого не відомо. Тимчасом для орієнталиста всесирійський каталог з описом рукописів мав-би величезну вагу.

Академічна книгозбірня.

Ці міркування природньо приводять нас до питання про Академічну книгозбірню, як найважливіше знаряддя наукового досліду.

Як було вже сказано вгорі, академічну книгозбірню поділено на дві нерівних частини, що знаходяться в різних приміщеннях. Власне робочий фонд Академії та чужомовний відділ приміщуються на горішнім поверсі, займаючи згадані вже дві кімнати.

Академія зробила все можливе, щоб централізувати рукописи та книги дамаських нотаблів. Року 1924 бібліотекаря Академії, Хоснія ель-Касима, було послано до Єгипту, й він привіз звідти 1600 різних томів, що їх здебільша пожертвували автори та видавництва.

Окрім того, Академія придбала багату колекцію рукописів, покуплених або в Дамаску, або в Каїрі, Парижі, Ляйдені та Лондоні, загальним числом до 2954 тт.

Всі ці придбання, по приєднанні їх до бібліотеки, що її здобула в спадок Академія від медресе Загірійє, заснованої 500 років тому, утворили фонд більш як з 16 000 томів, з яких по-над 400 — дуже цінні рукописи, почавши з XI віку, що трактують про всі царини наук, відомі за середньовіччя та дальшої доби.

Президент дуже ласкаво дозволяє всім охочим користуватися виданнями, що знаходяться в академічній книгозбірні, але книги додому аніяк не видається.

Тепер в академічній книгозбірні єсть 16 500 томів та 3 618 рукописів, з яких 4 014 тт. та 2 833 рукописи становлять первісний передакадемічний фонд. Чужомовних книжок у цім ансамблі, порівнюючи, не багато.

Академічний Музей.

З-поміж наукових установ, що залежать од Арабської Академії, треба відзначити Академічний Музей, поділений на відділи ляпідарний та мусулманської старовини; консерватор його — емір Жа'фар ель-Хасаній, що здобув спеціальну археологічну освіту в школі Лувру в Парижі.

Поки-що, коли відомості наші точні, він — єдиний тубільний фаховець з археології на цілу Сирію.

За постановою Найвищого Комісара, всі пам'ятки старовини, що їх знаходять підчас розкопів або випадково, конче повинні йти до Музею Академії, й їх не можна вивозити за кордон, окрім того випадку, коли поміж них знаходяться подвійні примірники. Всі взагалі громадяни не мають права переховувати в себе пам'ятки старовини, навіть належні їм, не заявивши попереду про існування їх; у противнім разі їх конфіскують та здають до згаданого музею.

Досі таким шляхом, а так само шляхом купівлі та пожертвувань, зібрано чимало колекцій з різних речей, і тепер їх належно покласифіковано та приміщено в вітринах для огляду.

З цінних колекцій Музею варте уваги т. зв. „веселкове скло“ (*Verres irisés*) знайдене підчас розкопів, а так само рідка колекція різного роду скляного посуду, що належить добі середньовіччя. Єсть у музеї 12 скляних монет, що походять здебільша з епохи Фатімідів, коли брак золота спонукав тодішній уряд фабрикувати монети з скла. Коли зацарював Салахеддін Юсуф-бен-Ейюб, він замінив згадані монети на золото.

Окрім того, в Музеї є досить мідяного й глиняного посуду та ваз, скриньки з дерев'яної давньої мозаїки та чимало старовинних монет.

Ляпідарний відділ заповнено найбільше статуями, скульптурними орнаментами та написами греко-римської й надто пальмірської епохи, знайденими підчас різних розкопів. Статуї, звичайно, понівечено, і геть чисто-всі — без голів, бо, як вимагає мусулманський звичай, усі подоби людини треба нищити.

Загалом тепер у Музеї єсть 315 речей з каміння, 603 з міді, 259 з глини, 50 з дерева, 224 з фаянса, 614 із скла, 317 різного складу та 320 пергаменових сторінок з письменами арабськими, грецькими, єгипетськими, жидівськими. Окрім того, є 3359 монет мусулманських та ин.

З приводу сучасного стану археологічних колекцій у Сирії треба завважити, що не пошкодило-б, коли-б він був краший. Річ у тім, що місцеві жителі мають перебільшене уявлення про цінність стародавніх речей, що його пильно підтримують урядові законодавчі заходи. Так, перше (1920) видано було закон про те, що ніхто не має права робити розкопи, а вже тоді — згадане розпорядження про зголошення пам'яток старовини, які знаходяться на руках у людности, та про взяття їх на особливий облік. Немає чого казати, що взагалі постанова ця лишилася мертвою буквою, й люди подбали, коли можна, не заявити, а приховати або продати пам'ятки старовини, що знаходилися в їх розпорядженні.

Сміливо можна запевняти, що кількість старовинних речей, які знаходяться на руках у людности, багато переважає все, що є в академічному музеї. Звичайно, при нагоді ці речі продаються з-під поли, найбільше чужоземцям.

Центр цього значно розвиненого промислу — м. Алеппо, звідки, не вважаючи на всю пильність уряду, пам'ятки старовини таки просочуються до Америки та Європи. Отож почувши слово „антика“, тубільці поважнішають і стають не дуже балакучі, міркуючи, що мова мовиться про величезні скарби, які держава намагається забрати в них. На ділі-ж, звичайно, цінність знайдених речей поголоска надто перебільшує, хоч не можна заперечувати, що поміж них трапляються іноді рідкі примірники, які зникають кудись таємниче й без сліду.

Справу ще ускладнює те, що мусульманські пам'ятки старовини здебільша знаходяться у віданні адміністрації вакфів, і ця, хоч і пильно зберегає їх од найменшого посягання із сторони, але сама мало піклується про належну класифікацію їх та вивчення. Розкидані вони по різних мечетах та медресах, і для науки їх можна вважати за втрачені. Адміністрація вакфів не погодилася вкупі виставити ці речі, в особливих вітринах, у приміщенні, що знаходиться в спільному віданні Академії та вакфів, себ-то в медресі Бібарса.

Що до французького уряду, то він подбав про те, щоб скласти список, хоч і не надто повний, історичних монументів та будинків країни. Занесені до нього будівлі вважаються за пам'ятки старовини, й знаходяться вони під охороною спеціальних законів, виданих року 1926.

Нам пощастило обізнатися з цим списком, що тепер являє собою єдиний документ такого роду. Він дуже полегшує вивчення старовини в місті, тому ми дозволимо собі навести його цілком, але в переробленому й почасти доповненому вигляді, бо оригінал складено зовсім без ніякої системи та порядку. Ми розмістили монументи за кварталами, особисто оглянувши їх.

Центр:

Мечет Омейядів із слідами римського храму (III віку) та базиліки (IV в.), властивий мечет 705.

Мавзолей Саладіна (1193).

Медресе-мавзолей Малик-Адиля (Арабська Академія) (1218).

Медресе-мавзолей Загіріє султ. Бібарса (Книгозбірня Акад.) (1277, 1279).

Медресе-мавзолей Абу-Мансура Джагаркеса (1211).

Цитаделя (1208).

„Мечет трояндів“ (Барсбая) (XV в.).

Брама ель-Фараж (реставр. р. 689 гіджри), коло цитаделі.

Медресе-мавзолей аш-Шаміє (1186).

Медресе-мавзолей Нуреддіна (1171).

Палац Азем (1749)

Хан Ас'ад-паші (XVIII в.).
 Хан Сулеймана-паші (XVIII в.).
 Медресе-мавзолей Сейфеддіна Килидж-ель-Мушмуша (1253).
 Мечет Ялбога (реставр. арх. Інал р. 1455) (1263).
 „Джерело скарбу“ (XIII в.).
 Дверяний молоток медресе ель-Хайдаріє.
 Мінарет мечету Гишама (XIV в.).
 Мечет Синаніє (1590).
 Мечет Сабуніє (1464).
 Мечет та мавзолей Дервішіє (1584).
 Брама Баб-ель-Жабіє та рештки од башти (1175).

Християнський квартал.

Стародавні мури міста (римські, візантійські, арабські та турецькі прошарки).

Східня брама (Баб еш-Шарки) римськ., реставр. р. 1226.
 Брама Баб-Тума (теж).
 Мавзолей шейх-Арслана (XI в., з надбудовами XII—XIII вв.).

Квартал Касаб.

Мечет Садат (1110).

Квартал Амара

Брама Баб ес-Саям (1243).
 Кладовище Дахда, мавзолей Тальхи (XI в.).

Квартал Амара-ель-Жуаніє.

Мечет ет-Товбе (1234).

Бульвар Перемоги (б. Джемаль-паша).

Мечет-мавзолей Таннісіє (1318), тепер Військова школа.
 Теків Сулейманіє (1554).

Міданський шлях.

Кладовище Баб-Сагір.
 Гробниця Ситт-Фатими (1047).
 Гробниця Сейїда Сокайна (XI в.).
 Мавзолей Бахті-хатун (1250).

Мідан.

Михраб мечету Фолус (XII в.).
 Мавзолей Зовейзана (XIII в.).
 Мавзолей шейха Мохаммеда Хармелі (XIII в.).
 Медресе Сухб-ер-Румі (1349).
 Гробниця Адак-ес-Сейфі (XIV в.).

Медресе ель-Манжакійє (1368).
 Медресе ель-Тенабійє (1377).
 Мечет ет-Тейрузі (1420).
 Медресе ель-Жакмакійє (1421).
 Мечет (Мастаба) Са'деддіна (1578).

Квартал Салихійє.

Рештки од мавзолею Ханха-ет-Таусійє (1104). Перебудовано на мечет р. 1382.

Мавзолей Хатун (1185).
 Маристан Каймарі (1248).
 Мавзолей Каймарі (1256).
 Анонімний медресе-мавзолей (вул. Черкасійє) (XIII в.).
 Одвірок вул. Черкасійє (XIII в.).

Квартал Могажрін.

Мавзолей Ситт-Хатун (XIII в.).

Курдський квартал.

Мечет Ханâбиле-ель-Кекбурі (1202).
 Мечет-мавзолей Рукнеддіна Манкурес, перед 1304.
 Мечет Селіміїє, мавзолей Мохйіеддіна (1518); могила Абд-ель-Кадера (XIX в.).

По-за класифікацією.

Мечет Лала-Мустафа-паші (1564).
 Мечет Синан-ага (1565).
 Медресе Сібагійє (1515).
 Медальйон Тиштар-Салихі (1239).
 Медресе Фаррух-хана (1183).
 Маристан Нуреддіна (1154).

Тимчасом, не вважаючи на всякі похвальні наміри Найвищого Комісаріату що-до охорони згаданих угорі пам'яток старовини, всі вони, окрім дуже небагатьох (гробниця Саладіна та дві-три інших), перебувають у жахливому стані запустіння. Деякі з них, а надто з XI в., являють собою щось подібне до громадських ретирад, їх занедбано, й вони руйнуються сами собою. Належать ці пам'ятки адміністрації вакфів, але вона очевидячки воліє краще піклуватися про збудування на своїх ділянках крамниць та крамничок, що їх вигідно винаймати, аніж про охорону пам'яток пишного колись Дамаску.

А втім ми довідалися, що по всіх інших центрах Сирії, багатих на пам'ятники старовини (Алеппо, Антіохія, Хавран, Джебель-Друз та ин.), справа стоїть іще гірше. Про місця далекі від залюднених центрів не варто

й говорити; напр., не вважаючи на сувору заборону робити самовільні розкопи, ми бачили на руїнах міста Ресафа (ст. Сергіополіс, V в. по Хр.) правильно організоване артільне підприємство скарбощукайлів. Вони покопали вдовж та поперек величезний простір, шукаючи „антиків“, що лишилися по Тамерлані, який, відомо, перевів дуже пильне та організоване „відбирання лишків“ у цьому саме місці. Тимчасом поголоска про декілька знайдених таким способом золотих та срібних речей, полумисків, то-що, що належать, судячи з опису, до епохи Сасанідів, утворила в північній Сирії цілі натовпи шукачів золота. Вони оперують у пустелі та нищать підчас своїх розкопів усе, що їм не здається цінним, але що для науки становить безсумнівний інтерес.

Брак кредитів перешкоджає правильній організації розкопів у Сирії, цій скарбниці всякого роду пам'яток старовини. Але це питання вже не стосується до сюжету.

* * *

Повернімось до Арабської Академії. Нам лишилось тільки торкнутися декількох питань, поєднаних з її існуванням. Як наукова установа цього роду, Академія має поміж своїми членами представників мало не всіх арабських країн. Академія претендує на універсальність своїх лінгвістичних ухвал та обов'язковість їх для всіх країн, що говорять арабською мовою. Вона вважає, що, як географічне становище Дамаску посеред арабських країн, так і славетна історія його говорять на користь цих претенсій.

Тимчасом ця теорія не знаходить собі однодушного визнання навіть у самій Сирії, бо, напр., Ліван, що теж говорить арабською мовою, мало піддається лінгвістичному впливові Академії, дарма що серед членів її є декілька ліванців. Тут на сцену виступають політичні мотиви.

Скоро повстали на території колишньої Отоманської Імперії декілька арабських держав, незалежних, і напівнезалежних, то багато з них поспішилися заводити власні „академії“¹⁾. Претендують вони на те саме, що й дамаська академія, й змагаються одна з одною не так на терені науковому, як на політичному.

Тимчасом на погляди дамаських академиків приставав такий авторитет, як небіжчик о. Шейхо, що й сам був членом академії, а жив на Лівані. О. Шейхо вважає, що „Дамаск не тільки столиця Сирії, ба й серце арабського світу, як своїм переважним становищем серед народів, що говорять по-арабськи, так і своєю віддаленістю від діалектологічного впливу турецької мови та відсутністю перського впливу, які позначаються на говірках північної Сирії й Іраку та на незграбній мові арабів з півострова.

Тимчасом, спитавшись жителів цих самих країн про їх мову, побачимо, що вони додержуються зовсім инакшого погляду. А до того всі ці країни добиваються цілковитої незалежності, перебуваючи під впливом своєрідного місцевого „імперіялізму“, і кожна з них претендує на першість.

¹⁾ По-арабськи „академія“ віддається дуже некричущим терміном: „аль-мажма аль-‘ильмі“ (досл. „науковий збір“). А. Кр.

Багдад протиставляє Дамаскові період Аббасидів та Гаруна ар-Рашида, відновлюючи колишнє суперництво цих країн, що закінчилося так трагічно для Дамаска, не кажучи вже за незалежну Арабію, яка, звичайно, й знати не хоче лінгвістичної гегемонії Дамаської Академії. Навіть невеличке місто Ам'ан (8000 ж.), столиця Зайорданського емірату, то й те завело свою „академію“.

Що до Єгипту, то він має Сирію так-би мовити за свого роду вбогу родичку... Й от виходить така картина, що вагу наукових творів розцінюються не що-до їх справжньої суті, а за принципом географічним та „як віруєш“.

В певній частині арабської громадської думки, що її репрезентує часопис „ез-Зогра“, повстала течія, яка намагається об'єднати трьох наукових відтінків арабської академії: єгипетський та іракський з сирійським. Притому малося заснувати якийсь спільний центр, що повинен був-би стати за „Каабу бажань та регулятора спільних праць над лінгвістичними новинами“.

Тимчасом на це побажання Арабська Академія відповіла устами свого президента: „Ми відповімо на цю пропозицію тим, що досі ми не бачили цінних праць, які вийшли з цих академій. І те саме — що-до Академії Зайорданської, яка, обмежуючись на самих промовах, не зробила анічого істинного“.

Ми не казатимемо тут, так це чи ні, одзначивши тільки тенденції, що не дають лінгвістично й науково об'єднати арабські країни близького сходу.

Через зазначене вгорі становище вчених на близькому сході, голос їх не може бути ані владним, ані авторитетним. Тим більше, що єдина суто-наукова установа в Сирії, Арабська Академія, мусить мало не щороку наново доводити необхідність свого існування та призначення на це більш ніж скромних кредитів. Не говоримо вже про те, що доводиться також благодіяти допомоги від приватних та чужоземних жертводавців, яка найбільше й підсилює академічну книгозбірню та почасти музей.

Медична та Правнича Школи.

Скажемо тепер кілька слів про вищі наукові установи, коли можна так висловитися, прикладного характеру: Медичну Школу та Правничий Факультет (теж школа), які щороку випускають на сирійську ниву кільканацятєро лікарів, фармацевтів та адвокатів — стану в Сирії численного, через нахил людности до найрізноманітніших позовів та процесів.

Медичну дамаську школу успадковано ще від турків; міститься вона недалеко вокзалу Барамке в будинку залежному від Головного Шпиталу, що заразом править і за університетську клініку. Новий будинок, що його оце ставлять, має в собі амфітеатр на 600 слухачів.

Медичну школу поділено на відділи властиво-медичний, фармацевтичний та зуболікарський, потім іде відділ підготовчий (P. C. N.): фізика, хімія, природознавство, як на французьких медичних факультетах. Є ще акушерські курси для жінок.

Курс на властиво-медичному факультеті п'ятирічний, причому число студентів, що доходять останнього курсу, дорівнює приблизно третині всього складу слухачів першого курсу. Наприклад, біжучого 1927—28 академічного року на першій курсі було 23 студенти, на другій — 11, на 3-й — 10, і на двох останніх по 9. А разом 62 студенти.

Потім іде фармацевтичний відділ з трирічним курсом: 9 студентів на першому курсі, 6 на другому й три на останньому.

На зуболікарському відділі курс чотирирічний, і біжучого року на першому та другому курсі було 5 слухачів, і на останніх двох по 2.

Підготовчий відділ (P. C. N.) мав 39 слухачів, а відділ акушерський, з двоохрічним курсом — 24 слухачки, 15 на першому та 9 на другому.

Загальне число слухачів цього академічного року було 152, що становить звичайну, пересічну норму.

На це число студентів є 20 професорів, з яких чотири французи: пп. Lecerle (хірургія), Jude (нервові хор.), Trabot (внутр. хор.) та Gini-sty (зуболік.).

Ректор Медичної школи — проф. др. Риза-бей Саїд, колишній міністр народної освіти.

Викладава мова арабська, коли професор араб, та французька, коли професор француз. Тимчасом підручники здебільша французькою мовою, бо немає точних перекладів. Рецептатура так само не латинська, а французька.

Закінчивши школу та поскладавши відповідні іспити, студент здобуває диплома, що дає право практикувати по всенькій Сирії та на Лівані.

Друге огнище вищої освіти в Сирії це — Правнича школа (також: „факультет“), що приміщується в невеличкому власному будинку європейського стилю на набережній р. Баради, поруч з мечетом Сулейманіє або Текіє.

Курс цієї установи трирічний, і біжучого академічного року на першій курсі було 92 слухачі, на другому 140 й на третьому 40.

З приводу вивчення в цій школі правничих наук, слід згадати, що в Сирії досі ще має силу давнє османське законодавство, скасоване через його цілковиту відсталість навіть у самій Туреччині три роки тому. Тим-то й виклади в школі являють собою суміш давнього з новим.

Викладається там такі предмети: арабську та французьку мову, конституційне право, римське право, міжнародне право, кодифікацію, економію, карне право, адміністративне право, консульські закони, фінансове право, цивільний та карний процес, арабську кодифікацію, шлюбне право, вакфи та межове право.

Всього Правнича школа має 15 професорів та лекторів. Вона випускає чимало адвокатів, що визначаються коли не широким знанням, то звучною фразеологією й великим, з погляду французької влади, вільнодумством.

А втім, ще з турецьких часів ці дві школи вважали (й цілком справедливо) за установи пройняті революційним духом і „непевні“ через їх арабський націоналізм, — така традиція їх залишилася й донині. З цих

шкіл виходять, як тут звуть їх, „патріоти“; дехто з їх наклав головою підчас останнього повстання рр. 1925—1926.

Дух цей панує почасти й серед професури. Один з неї, безпосередньо замішаний у повстанні, упокоївся недавно в Палестині. Другий, найвидатніший поміж сирійських правників, автор багатьох підручників та творів з місцевого права, колишній міністр народньої освіти від націоналістів на початку року 1926, — просто з міністрів потрапив на заслання геть аж за Єфрат, а потім до ліванського сільця. Цього „патріота“ амнестовано тільки 17 лютого року 1928 в зв'язку з призначенням загальних виборів у країні.

Студенти Медичного та Правничого факультетів завжди вели перед підчас різного роду антиурядових маніфестацій та заколотів, що траплялися по французькій окупації, себ-то з року 1920.

Так от, рр. 1922—3 не раз вони виступали з демонстраціями, проти яких доводилося пускати в хід збройну силу. Студенти беруть як-найдіяльнішу участь у політичному житті країни, виборах, петиціях, то-що. Року 1924 вони навіть вдерлися до будинку Парламенту, вчинивши там бурхливу маніфестацію проти одного реакційного депутата та давши йому ляпаса. Року 1925 підчас досить серйозних заколотів, зв'язаних з прибуттям до Дамаску лорда Бальфура, автора сіоністської декларації, студенти та взагалі шкільна молодь були головними організаторами націоналістичної маніфестації, яка закінчилася справжньою баталією та облогою одного французького ресторану. Довелося викликати тенки, панцерники та мароканську кавалерію, яка насилу відновила порядок.

Участь студентів у повстанні рр. 1925—26 була дуже діяльна, але через миролюбну та помірковану політику колишнього найвищого комісара де-Жувенеля пощастило трохи втихомирити їх. Відтоді вже нічого не чути про революційні виступи їх, дарма що погляди їхні ані трохи не одмінилися.

Вірою своєю студенти здебільша мусулмани.

Французький Інститут Мусулманської Археології та Мистецтва.

Нам лишилося схарактеризувати ще одну установу, що стоїть трохи осторонь та претендує на ролю свого роду факультету мусулманського мистецтва в Сирії; утримує її французький Найвищий Комісаріят. Повна назва її така: „Institut Français d'Archéologie et d'Art Musulmans de Damas“, але звичайно відома вона під скороченим найменням: „Інституту Азем“ — за місцем знаходження його в колишнім палаці роду Аземів, звідки рекрутовано дамаських губернаторів у XVIII в. Будинок цей, — що його поставив року 1749 Ас'ад-паша Азем, той самий, що збудував пишний хан, який знаходиться тут-таки недалеко й названий його ім'ям, — являв собою один з прекрасних зразків східньої архітектури, але занепав та став пусткою. Будинок мали вже продати на дрова, коли Найвищий

Французький Комісаріят придбав його та зреставрував. Реставруючи виявлено, що під шаром пізнішого тинку були як-найрідкіші різьблені мотиви; надто добре збереглася стеля парадної залі на два світла, яка являла собою диво східної художньої орнаментики.

В жовтні року 1922 у палаці Азем відкрито згаданий інститут, за директора якого призначено п. Есташа, відомішого під ім'ям п. де-Льорей, що в минулому своєму мав якесь не дуже певне дипломатичне амплуа. Археологом він зробивсь очевидяки випадково, а що-до наукових праць його, то вони нам не відомі, хоч, може бути, й існують.

Тимчасом не можна заперечувати, що директор цієї установи має дуже розвинений артистичний смак, за допомогою якого він, оскільки змога була, зреставрував будинок та зібрав у ньому невеличкий музей із зразками стародавнього арабського начиння, одержі, килимів та старовинних монет, що належали йому особисто. Було утворено також порівнюючи невелику, але раціонально підбрану книгозбірню для орієнталістів.

З археологічних пам'яток, приміщених в Інституті Азем, притягає увагу перш за все хиттітський лев, вирізьблений з базальту; походить він з околиць Шейх-Сааду, в Хаврані, де за традицією знаходиться Іовова батьківщина. Цікаві також деякі керамічні речі, знайдені підчас розкопів біля Східної брами та Самара-ель-Фостат.

Окрім того є вітварний камінь із зображенням божества Манаф, оборонця Мохаммедовому роду, та серія написів і скульптурних зображень пальмірської, візантійської й арабської епох, що взагалі нічим особливим не визначаються.

При Інституті було утворено щось подібне до ремісничої школи умілої роботи. Вона мала дати змогу місцевим ремісникам здобути поняття про способи стародавнього декоративного мистецтва, з стилістичного погляду тепер занедалого, та відновити традицію артистичної роботи, чим раніше був уславивсь Дамаск.

Вироби цієї школи, що являли собою стилеві меблі та такі самі тканини, виставлялося на огляд публіці та продавалося за добру ціну. Незалежно від цього Інституті, або що те саме — директорі його, було доручено „реставрувати та класифікувати історичні монументи мусульманської доби по цілій Сирії“.

З самого початку, коли засновано було Інститут, йому було забезпечено широку рекламу в багатьох органах французької преси. Здається, не було газети, яка не співала-б дитирамбів йому, не було такого вельможного мандрівника й надто письменника, почавши з Анрі Бордо та П'єром Бенуа скінтивши, якого не водили-б на поклон до директора Інституту та його хиттітського лева. По цьому негайно з'являлися у відповідних органах статті, які свідчили, що гіперболічна риторика властива не самим тільки східним авторам.

У проспектах, які видавав Інститут та які роздавалися одвідувачам його, говорилося арабською, французькою й англійською мовою, що „Французький Інститут у Дамаску є огнище вищих наукових дослідів, покли-

каний відогравати ту саму роль для археології мусульманського сходу, що й Французький Археологічний Інститут в Атенах, Римі та Каїрі. Він об'єднує в собі студентів та артистів, як французьких, так і чужоземних, які гуртуються на те, щоб поповнити свої знання з історії, архітектури та мистецтва ісламу в тій самій країні, що була йому за колиску". Полишаючи питання, чи була Сирія „колискою ісламу“, завважимо, що на ділі всі французькі та чужоземні студенти, які гуртувалися в Інституті, з'єдналися в однісінькому молодому арабістові Соваже. Він з'явивсь на початку р. 1923, французький уряд платив йому мізерний пансіон, а Інститут, за прикладом київської бурси, давав кімнату в жилій частині палацу Азем, яка ще збереглася.

Соваже працював, як йому Бог на душу покладе, бо директор Інституту з арабською мовою не обізнаний.

У художній-же частині оперувала молода людина не без здатности, Халид Моаз, що виконував під керівництвом директора низку малюнків та моделей стилізованих орнаментів і меблів.

Врядигоди парадну залю Інституту пристосовувалося до лекцій з туманними картинами й без них, які викладали проїжджаючі славнозвісні знавці археології та мистецтва. Запросини на ці лекції розсилав Найвищий Комісаріят за т. зв. „списком нотаблів“, який охоплює в Дамаску близько 300 найменнів. Лекції ці зовсім були нечасті й тепер мало не совсім припинилися.

Ген. Сарайль, перебуваючи в Дамаску, вибрав собі Інститут за тимчасову резиденцію. Ця обставина стала фатальною для згаданого огнища наук та мистецтв.

18 жовтня року 1925, ввечері, повстанці діставшись з околиць до центру міста, обложили палац Азем та й закидали його ручними гранатами. В тій частині палацу, де звичайно резидував Сарайль, генерала під той час у ній не було. Тимчасом будинок зруйновано. Головну залю з чудовою стелею теж зруйновано та спалено. Невеличка зала, що знаходилася в палаці, витримала всі атаки повстанців протягом 19 та 20 жовтня, але другого дня евакувала оповиті димом руїни. По цьому все, що було цінного в Інституті, пограбовано, а приміщення директора зовсім знищено з усіма меблями та обстановою. Книгозбірню почасти подерто, почасти спалено, килими та коштовні речі винесено, нумізматичні колекції — найперше, і з усіх наукових цінностей посеред чималого інститутського двору лишивсь тільки хиттїтський лев та декілька безголових статуй...

Згодом пощастило багато речей повернути, але й багато загинуло без вороття. Наукові студії в Інституті припинилися. Соваже подався одбувати військову повинність. Останній читач книгозбірні був автор цих рядків, що одвідав її напередодні славнозвісної облоги.

Поширення красного мистецтва в Сирії було теж трохи скомпромітовано: невідомо з якої причини, директор Інституту дав своєму голов-

ному рисівникові декілька ляпасів і вигнав його з Інституту. Ображений артист забрав свої манатки та відкрив в європейській частині міста власну майстерню стилевих меблів, що працює на славу й завдає чималої прикrostи згаданому меценатові.

Згодом в Інституті знову наведено порядок, і відкрито його для огляду публіки, але вже за плату 25 сир. піястрів (5 фр.); її, дарма що об'єкт огляду цікавий, не можна не визнати за дорогою, тим більш, що Арабська Академія дозволяє оглядати свої музеї та всі свої колекції зовсім безплатно.

По повстанні Інститут видав серію листівок і, продаючи їх, поповнює свій бюджет.

Але через те, що всього цього зовсім не досить, щоб виправдати таку завидну синекуру, то для власника цієї бенефіції утворено особливе амплуа „радника красного письменства“ при Делегації Найвищого Комісаріату. Тепер на цілій Сирії не можна поставити жадного хоч трохи видатного будинка, не діставши апробації од цього імпровізованого арбітра витонченого смаку, що таким способом контролює всіх архітектів держави. „Кто прав, кто виноват судить не нам“..., але за таких обставин з наукового погляду претендувати на роль „вищої навчальної установи“ цей Інститут навряд-чи має право.

IV.

Прикінцеве слово.

Ось такі всі сучасні наукові установи в Сирії та на Лівані.

Кинувши загальний ретроспективний погляд на характер їх, не можна не констатувати, що в частині, яка стосується до археології та орієнталістики, бейрутський університет св. Йосипа стоїть на першому плані, як що-до метод уживаних у ньому, так і що-до характеру спеціальних видань, які він публікує. Це, властиво кажучи, — єдина установа, що її можна назвати „університетом“.

Духом своїм та традиціями університет цей наслідує давню Європу.

Що до Сирії, то робота філологічного характеру провадиться тільки в Арабській Академії, але проходять у країну сучасні методи наукових дослідів тільки з найнедавнішого часу, а надто в археології.

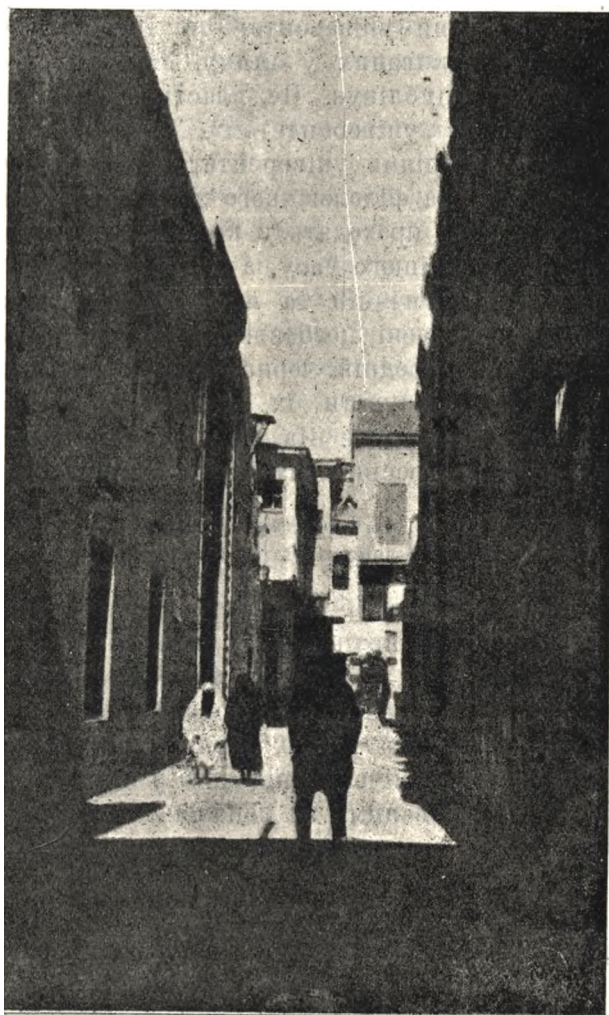
А в царині суто-філологічній та літературній лишається дуже багато зробити, бо місцеві вчені позбавлені змоги віддатися з усенькою необхідною пильністю попередній чорновій роботі в згаданому напрямі. Правда, не можна обвинувачувати їх за це, бо за теперішніх умов більше зробити вони не можуть. На жаль, до Сирії ще цілком дається застосувати слова першого російського поета-сатирика:

„Наука ободрана, въ лоскутахъ обшита,
Изъ всѣхъ почти домовъ съ ругательствомъ сбита“...

От через що й не випадає бути надто суворим до хиб у науковій методології людей, змушених працювати в описаних попереду несприятливих умовах: без допоміжних праць, без бібліотек, навіть без наукових зв'язків з іншими країнами хоч трохи пристойних, не кажучи вже про країни, що говорять арабською мовою, в атмосфері повсякчасних інтриг та комбінацій, що не мають нічого спільного з наукою та філологічними дослідями, часто покликуваними на допомогу політиці, де панує різномисність, різноголосність, партикуляризм та фанатизм...

Уже як друкувалася ця стаття, в лютому року 1928, в Бейруті повстала ще одна культурна установа — „Ліванська Академія Наук“. До складу її ввійдуть 15 членів, що їх призначає президентський декрет. Академія Наук приміщується поки-що в будинку Національного Музею в Бейруті.

Дамаск, 24 лютого. 1928.

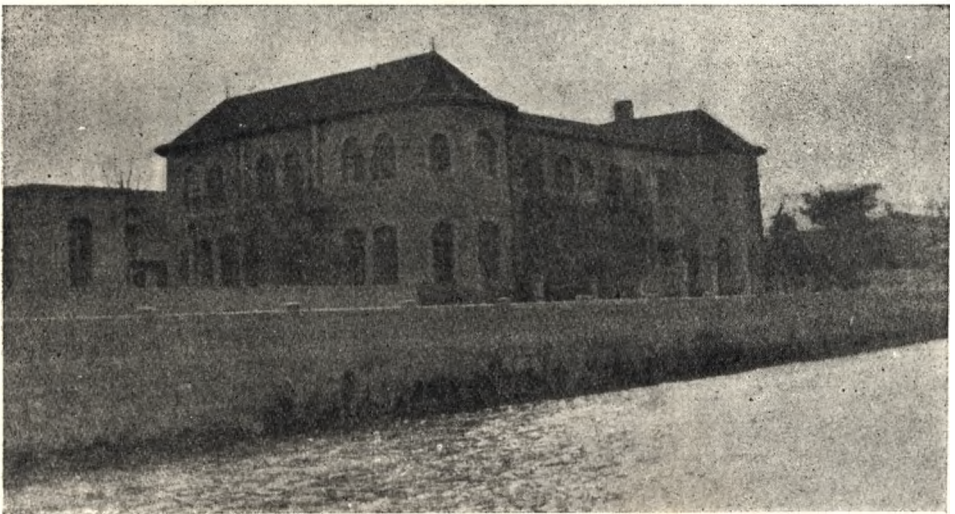

Арабська Академія в Дамаску. Ліворуч — сама Академія (будова — першої половини XIII в., медресе 'Адилійє), хрещиком зазначено вхід до Академії. Праворуч (позначено двома хрещиками) — Бібарсова медресе, де міститься академічна бібліотека. Будова — другої половини XIII в. уже мамлюцьких часів.

Члени Арабської Академії в Дамаску.
(Цифри треба рахувати з-права на-ліво)

1) Мас'уд Кавâкибій, 2) Аніс Салюм, 3) 'Абдалькадір Магрибій, 4) Мох. Курд-Алії (президент), 5) Салім Бохарій, 6) Салім 'Анжурій, 7) 'Абдалькадір Мобарак, 8) 'Іса-Искандар Ма'люф, 9) † Ильяс Кудсій, 10) д-р Ас'ад Хакім, 11) Фâрис Хурій, 12) Багже Бейтâr, 13) Салім Жюндій, 14) 'Абдалькадір Ра'д, 15) 'Ариф Накадій, 16) д-р Моршид Хâtир.

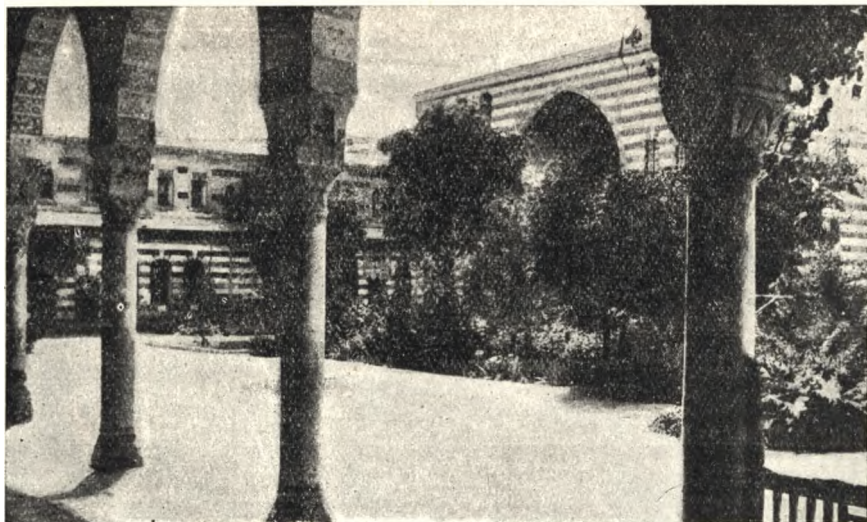

Дамаська Правнича школа.

Французський Археологічний Інститут у Дамаску
(перед пожежею).

Діванова саля (давнішого палацу Аземів XVIII в.).

Французський Археологічний Інститут в Дамаску
Подвір'я-харемлік (XVIII в.).

Початок наступу й пожежі Аземівських палат (Археоло-
гічного Інституту 18 жовтня 1925 р.

(Праворуч — мечет Омейядів, ліворуч — дах православного катедрального собору).

Руїни Археологічного Інституту (Аземівських палат) у Дамаску після жовтневих подій 1925 р. Що залишилося од парадної салі?

Руїни селямліка Аземівських палат (Археологічного Інституту).

RÉSUMÉ.

En parlant de l'enseignement supérieur au Liban et en Syrie, il importe de faire ressortir bien nettement les caractères différents que cet enseignement acquiert dans ces deux pays: il est entre les mains des étrangers au Liban, professé dans les établissements privés, tandis qu'en Syrie c'est l'Etat qui en possède le monopôle, et l'enseignement supérieur est donné en arabe.

Au Liban, l'enseignement supérieur est concentré à Beyrouth et représenté par l'Université Française St.-Joseph et „American University of Beirut“.

Ces deux établissements, d'un caractère différent quant aux méthodes et aux principes posés à la base de chacun, se font une concurrence bien compréhensible, mais en somme loyale, et ne se nuisent pas trop, ayant chacun leur clientèle spéciale.

L'Université Française St-Joseph.

Cette institution, qui en 1925 a célébré le 80-e anniversaire de sa fondation, donne l'enseignement primaire, secondaire et supérieur. Ce dernier est représenté par les Facultés suivantes:

F. Théologo-Philosophique, destinée aux membres de différentes congrégations orientales;

F. de Médecine et de Pharmacie, avec 12 professeurs et chargés de cours et environ 200 étudiants;

F. de Droit, ouverte en 1913;

Ecole Française d'Ingénieurs, dont la fondation remonte à la même année, et qui a 11 professeurs ordinaires et extraordinaires.

A l'Université Française se rattachent quelques institutions scientifiques, telles que l'Observatoire de Ksara (dans la plaine de la Bekaa, pres de Zahlé), appartenant aux PP. Jésuites et pourvu de tous les instruments nécessaires même aux observations les plus délicates.

Vient ensuite l'Imprimerie Catholique de Beyrouth, fondée en 1855, meilleure en Syrie, d'où sortirent nombre d'ouvrages de haute valeur scientifique concernant l'Orient. L'activité de cette imprimerie est importante: en 1924, par exemple, elle fit paraître 143 volumes de diverses dénominations.

American University of Beirut.

La fondation de cette Université remonte à l'année 1866, date où fut ouvert à Beyrouth „Syrian Protestant College“, grâce aux efforts notoires de Mr. Daniel Bliss. Depuis lors l'Université Américaine progressa rapidement et régulièrement; actuellement elle se compose d'une série de bâtiments situés au bord de la mer (43 édifices en tout) dans le Quartier Râs-Beyrouth.

Une très-grande importance est attachée aux sports et à l'éducation morale des étudiants: ces pratiques ont pour but le développement d'un caractère ferme et sûr de soi-même. La plupart des étudiants sont des internes.

L'Université Américaine se divise en 6 Ecoles ou Facultés; sans compter les cours préparatoires, où est donné l'enseignement secondaire et primaire.

En premier lieu vient la Faculté des Arts et des Sciences, dont le but est de donner une instruction linguistique, historique et scientifique suffisante; puis l'Ecole de Médecine, ouverte en 1867 et qui délivre les diplômes de Docteur en Médecine après 5 ans d'étude au minimum. Suivent l'Ecole de Pharmacie (1875) et celle des Infirmières, ainsi que l'Ecole Dentaire.

D'une manière générale, l'enseignement supérieur donné par l'Université Américaine de Beyrouth possède un caractère pratique et immédiatement applicable.

A l'Université Américaine est rattaché l'important service d'édition, connu sous le nom d'American Press, qui publie un grand nombre d'ouvrages arabes et anglais.

Une édition mensuelle: „L'Université“ (Al-Kulliyeh) en arabe et en anglais complète les efforts pédagogiques du corps enseignant.

Si on compare la moyenne du nombre d'étudiants de l'Université Française et de l'Université Américaine, on constate que la repartition est sensiblement égale entre les deux établissements: 220—250 étudiants proprement dits; toutefois, il semblerait qu'à partir de l'année 1927 l'Université Française commence à prendre le pas sur son concurrent américain.

L'enseignement supérieur en Syrie.

A la tête des établissements scientifiques syriens il convient de placer la jeune „Académie Arabe de Damas“ dirigée par son Président Mohammed Kurd Ali, ancien et actuel Ministre de l'Instruction Publique, historien bien connu de Syrie.

Le but de cette académie consiste à favoriser le progrès des lettres et des sciences afin de faciliter l'évolution sociale du pays et d'assurer la solidarité de tous les éléments arabes. Le nombre des membres actifs et correspondants a atteint, en 1927, le chiffre de 109 personnes. Parmi les membres étrangers de l'Académie Arabe de Damas on peut trouver les noms de presque tous les orientalistes de marque de tous les pays.

Le chemin de l'Académie Arabe de Damas avait été parsemé de difficultés, dont une partie subsiste encore maintenant, cependant le fait même de son existence encourage son Président à penser que la nation arabe-syrienne a atteint un degré suffisant de civilisation pour pouvoir prétendre à l'indépendance scientifique et sociale.

Pour atteindre ce but, l'Académie étudie et publie les manuscrits arabes se rapportant à l'histoire, la littérature, et à la linguistique, sanctionne l'emploi de néologismes et corrige les fautes de style de divers auteurs nationaux.

Elle encourage également d'une manière générale le mouvement intellectuel en Syrie; la diffusion de ses idées est assurée, entre autres, par les conférences où participent activement les dames musulmanes.

Ses Membres ont publié un assez grand nombre d'ouvrages de toute sorte en arabe, parmi lesquels se distingue le travail de son Président M. Kurd Ali: „Plan de Syrie“, en dix gros volumes, dont 4 ont paru.

Musée Académique.

A l'Académie Arabe de Damas est rattaché le Musée National, ayant deux sections: le Musée lapidaire et la section des Antiquités musulmanes. Parmi les objets précieux conservés dans le Musée de l'Académie, il faut signaler une très-rare collection de verres irisés, des monnaies en verres de l'époque Fatimite, des antiquités palmyriennes etc.

Bibliothèque de l'Académie.

La Bibliothèque qui s'enrichit chaque année de nouvelles acquisitions ou dons possède actuellement plus de 16.000 volumes et plus de 3000 manuscrits anciens. Elle est gracieusement mise à la disposition de tout chercheur arabisant.

Ecoles de Médecine et de Droit.

Ces deux établissements supérieurs présentent l'héritage des temps de la domination ottomane, mais sont réorganisés selon les données modernes. Leurs programmes se rapprochent à n'importe quel programme propre à ces sortes d'institutions. L'École de Médecine a environ 150 étudiants en moyenne, celle de droit — environ 250. Les professeurs sont uniquement arabes à la Faculté de droit et arabes et français à la Faculté de Médecine. La plupart des étudiants sont musulmans.

Institut Français d'Archéologie et d'Art Musulmans (Palais Azem).

Une place à part est occupée par l'établissement ci-dessus mentionné, entretenu sur le budget du Haut-Commissariat Français. L'Institut Azem était inauguré en 1922 dans l'édifice de l'ancien palais Azem (XVIII) et comprenait plusieurs salles très-artistiquement restaurées, un musée, une école des arts et métiers et une bibliothèque orientaliste.

M. Eustache dit de Lorey se trouve à la tête de cet établissement qui a beaucoup souffert pendant la révolution syrienne de 1925—1926. Il fut assiégé par les rebelles et en partie démoli au cours des journées 18—20 Octobre 1925; la principale salle, la bibliothèque, les collections numismatiques de l'Institut disparurent dans la tourmente. Ce désastre n'était que partiellement réparé. A l'heure actuelle l'activité de l'Institut est réduite; son importance scientifique est faible, mais le palais présente une curiosité locale, surtout pour les touristes visitant la ville; les visiteurs sont admis moyennant le payement de la somme de 25 piastres syriennes (5 francs). Le Musée de l'Institut contient un certain nombre de pièces en pierres sculptées de l'époque gréco-romaine, ainsi qu'une collection de faïences et de poteries anciennes.

Un superbe lion hittite provenant de Cheikh-Saad (Hauran) constitue la meilleure pièce du musée.

А. КРИМСЬКИЙ

СТАРИЙ СХОЛАСТИЧНИЙ МУСУЛМАНСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ПРИ МЕЧЕТІ АЗГАР У КАІРІ,

ВСЕМУСУЛМАНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРИ МЕЧЕТІ АЗГАР У КАІРІ, ЙОГО МИНУЛЕ, ЙОГО ТЕПЕРІШНЯ НАУКА, ДРУКАРСЬКА СПРАВА ТА ДНЕВНИКАРСТВО ¹⁾.

I.

У тім самім Єгипті, де має таку силу європеїзм та європейська система освіти, знаходиться й найвище вогнище освіти в душі суто-мусулманському, як-найконсервативнішому: це — каїрський схоластичний університет („мédrese“) при мечеті аль-‘Азгар, який що-року має близько дев’ятох тисяч студентів, з усіх країв побожного ісламського світу.

Цікаво, що, хоч отая славна медреса при мечеті ‘Азгар має першорядну всеісламську вагу, ніхто з арабів аж до 1899 р. не подбав, щоб попідбивати підсумки багатовіковій культурній діяльності цього все-мусулманського університету ²⁾. Року 1899 один з передплатників найкращого єгипетського ліберального часопису „аль-Моктатаф“ (російські мусулмани рівняють „аль-Моктатаф“ до „Вістника Європи“) удався був до редакції з запитом, яку історію має мечет Азгар і в чому полягав його вплив на мусулманський світ. Тоді редакція вмістила невеличку статтю:

Мечет ‘Азгар.

„Це — найвища мусулмансько-арабська школа в Каїрі. Першим її основоположником був один мамлюк-грек із Сицилії, на йм’я Джавгар ибн-‘Абдаллаґ. Закладщина одбулася 24 джемáді-ль-уля, року од гіджри 359-го, а доведено будування до краю 9 рамадана 361 року. Науку розпочав р. 380 халіф ‘Азіз-Билляг, з династії Фатимідів. 380-ий рік гіджри, то виходить 990-й рік християнської ери; отже, аль-‘Азгар то найдавніша з усіх вищих шкіл, які тепер на світі є. (Болонський університет, правда, засновано в V віці, тільки-ж вагу найвищої школи набув він допіру в XI віці).

„Хоч який з аль-Азгара давній університет, а навчання в ньому не йшло без усякої перерви. Воно перепинялося: фатимід-халіф аль-Хаким, Азізів син, заснувавши в Каїрі року 404-го гіджри (= 1014 року після

¹⁾ Про цю статтю див. вище, стор. XII.

²⁾ Європейські учені, звичайно, писали про Азгар дещо й раніш. Див., напр., Zeitschr. der Deutsch. Morgenl. Ges. XXXVI, 724 дд.

Христа) Великого Мечета, перевів був туди студентів з аль-Азгара¹⁾ і допіру за [мамлюцького] султана Бейбарса, що заволодів єгипетським престолом р. 665 (=1267 р. після Хр.) мечетові аль-Азгар повернено його навчальну, шкільну вагу. Після Бейбарса різні правителі Єгипту споруджали тут галерії, інші — робили тут перебудування, аж поки мечет набув теперішнього свого вигляду: тепер він виглядає, як велика заокруглена будова, оточена зо всіх боків галеріями, чи портиками. Галерії тії формуються з колон, по три колони в одному ряді. Над будинком височиться скількись мінаретів; з них деякі — подвійні, себ-то пара мінаретів стоїть поруч, торкаючись горою один до одного. Тепер в аль-Азгарі налічують 26 колонадних галерій та 15 окремих корпусів. Професорів 191, а студентів 8246²⁾. Професори не всі одного релігійного толку (школи), а чотирьох; одрізняються вони між собою не суттю догматів, а тільки деякими обрядовими відмінами. З-поміж тих професорів 40 належать до школи ханіфітів, 83 — до шафіїтів, 65 — маликіти, а 3 — ханбаліти.

„Студенти з'їздяться до цієї школи з усенького мусульманського світу: з Азії, Африки, з далекого Сходу й далекого Заходу. Що-до національності — студенти дуже неоднакові: є тут і араби, і турки, і індійці, і монголи, і бербери, і курди, і т. д.³⁾ Р. 1290 гижри (=1873) нараховувалося 9441 студентів та 314 професорів. З фундаційного капіталу (те, що зветься „вакфами“) одпущено на вдержання Азгара до 2.519 ф. стерл. (=65.494 франків). Директорував над ним (і це був шейх-уль-іслям) з 1101 р. аж по 1137 р. маликіт; із шафіїтів був над Азгаром директор аж до 1287 р. гижри; з ханіфітів — до 1304 р., себ-то до 1887 р. Теперішній аль-Азгара шейх належить до толку маликітів; його йм'я Салім аль-Бишрій. Книгозбірня в аль-Азгарі, дякуючи клопотам теперішнього єгипетського хедіва 'Аббâса Хилмія II-го, містить у собі до 20.000 томів. Усередині школа, своєю обставою, дуже архаїчна: немає ані парт, ані катедр-казальниць. Професори із студентами розташовуються на матах; книжки розкидано по всіх кутках галерії. Програма навчання теж як-найархаїчніша та як-найконсервативніша. Студіюють з усіма східними тонкощами арабську мову та науку „фигк“ (юриспруденцію). Про вплив Азгара на мусульманський світ нам не можна ще говорити з науковою точністю, бо ніхто ще не взяв на себе труду це з'ясувати“.

Оце таку статейку дав „Моктатаф“.

II.

„Моктатаф“ видають емігранти з Сирії — Сарруф та Нимр, вихованці американсько-протестантського університету в Бейруті, нелюбого для

¹⁾ Тут в часописі помилка: зробив це не Хâким, а вже ейюбдський султан Салахеддін (Саладін) XII віку. А. Кр.

²⁾ Писалося це року 1899-го. А. Кр.

³⁾ Яванців-малайців „Моктатаф“ тут не називає, і це збігається з зауваженням голандського орієнталіста-подорожника Снука-Хургроніє, що яванці не мають значніших релігійних відносин з Єгиптом. А. Кр.

тамошніх єзуїтів, які, для противоваги еретикам, мають там у Бейруті свого власного, католицького, університета. Не була-б дивниця, коли-б вилснилося, що єзуїтам лукавенько за тілося підкреслити перевагу єзуїтських знаннів над американсько-протестантськими (це частенько робиться); і, може тому, орган бейрутських оо. єзуїтів, науковий часопис „аль-Мáшрик“ (=„Схід“), незабаром після того, як у „Моктатафі“ з'явилася була ота коротенька й поверховна, нівроку, статейка про Азгар, умістив на своїх сторінках чималу та й то ерудитну статтю про Азгар, єзуїта о. А. Маллона: «Мечет Азгар, нарис його історії та науки»¹⁾. Характеристична річ, що, в протилежність „Моктатафові“, який ставиться до азгарської схоластики з висока, орган оо. єзуїтів поставився до неї прихильненько: видко, відчував певну спільність поглядів, настроїв, тенденцій. Ось переклад тієї арабської розвідки о. Маллона:

Мечет Азгар, нарис його історії та його науки.

Історія.

„Засновано мечет Азгар одразу-таки, відколи династія Фатимідів запанувала над Єгиптом. Фатимідський халіф аль-Мо'изз-ли-дініллаг, у середині 3-го віку гіджри, попереду панував був ще не над Єгиптом, а лиш над краями Кайрованом та Магрибом. Була з нього людина не аби-якого розуму та енергії. Намагаючися поширити межі своєї [північно-африканської] держави, він і звоював Єгипет, ослабілий на тую пору через внутрішні хвилювання та заколоти, а панував був над Єгиптом тоді Абу-ль-фавâрис 'Алії ибн-Мохаммед з династії Ихшідів²⁾. Фатимід Мо'изз, щоб звоювати Фостât³⁾, надіслав туди свого воеводу — Джавгара ибн-Абдаллаха Къâтиба ас-Сикилля на чолі численного війська. Ибн-Докмак⁴⁾ у своїому творі „Перемога середньої перлини в намисті столичних міст“ (5 : 35) каже так: „Джавгар вступив до Фостата у вівторок 17-го (за іншими звістками 12-го) дня місяця ша'бана 358 року (= 969 р. після Хр.), а в п'ятницю вже виголосив у мечеті ектенію во ім'я свого державця Мо'изза. Звістка про цю радісну подію дійшла до Мо'изза під тую хвилину, як він був іще в провінції Африці, у половині місяця рамадана вищезгаданого року. Джавгар залишавсь у Фостаті аж доки приїхав туди його володар у місяці ша'бані 361 (972) року; тут він заснував

¹⁾ „Аль-Джамиъ аль-Азгар, набде фі таріхін ва таълімін“ — аль-Машрик, 1901, січень, № 2, стор. 49-50. Для „Древностей Восточных“ переклав цю статтю на російське, за моєю допомогою, мій ученик-студент Б. В. Міллер, вже й тоді дуже надійний молодий учений.

²⁾ Це й був останній представник династії Ихшідів.

³⁾ Аль-Фостât — це старий Каїр (VII в.); названо його так через те, що перший мусульманський завойовник Амр ибн-аль-'Асий (VII в.) зіпняв там свій „фостат“, себ-то шатро, коли за халіфування Омара ибн-аль-Хаттаба з'явивсь туди, щоб звоювати давній Мемфіс.

⁴⁾ Ибрагім ибн-Мохаммед ибн-Айдемір аль-Алâй, відомий під ім'ям ибн-Докмак (помер 1106), автор твору „Перемога середньої перлини в намисті столичних міст“. Це велика історична праця на 10 частин, що з них збереглося тільки 2; вона охоплює собою історію Каїра, Фостата й Олександрії. Їх надруковано з наказу Я'куба Артина-паші, керівничого над міністерством народньої освіти в Єгипті.

теперішній Каір і назвав його „Переможним“ (аль-Мансурійя). Будувати його він почав р. 359 (970); а як прибув його володар имам аль-Мо'изз-ли-дінильяг, місто здобуло назву Каір. Пояснюють цю назву так, що заснування того міста збіглося з появою зірки, яку помітив один з єгипетських звіздарів і яку звано „аль-Qâhira“ = „переможна“ (а саме це був Марс). Ибн-Іяс (пом. бл. 1524), кажучи про Моизза в своїй історії Єгипту (т. I, ст. 46), заважає, що „за його часів Єгипет та Магриб то була єдина держава. Халіфи фатимідські правували теж і над країною, що простягалася од Єгипту аж до Дамаска, Халяба (Алеппа), Ефрата, Мекки, святого міста (тоб-то Медіни), Єрусалима та Хеврона“.

Що ж до мечету Азгар, то його почато будувати того-таки року, якого воевода Джавгар заклав місто Каір. Аль-Макрізій (помер р. 1441 після Хр.) у своєму творі „Поземельні переділи й пам'ятки старовини“ (т. II, 273) каже так: „Мечет Азгар був найперший мечет, заснований в Каїрі; а заснував його Джавгар Къâtиб ас-Сикиллій, визволений раб володаря правовірних, халіфа-имама Абу-Таміма Ма'адда Мо'изза-ли-дінильяга; він заклав Каір і почав будувати того мечета у суботу, на початку останнього тижня місяця джемâдиль-уля р. 359 (970); закінчено будувати мечет у 9-ий день¹⁾ місяця рамадана р. 361 (972), і стали в ньому збиратися на молитву. Навкруг бані, що вінчає собою першу галерію, яка міститься праворуч михрâба й катедри, зроблено написа; напис цей, після вступного проголошення ім'я Божого, казав ось що: „Звелів збудувати цього мечета раб і святий Божий имам Абу-Тамім Ма'адд Мо'изз-ли-дінильяг, володар правовірних, нехай буде ласка Божа над ним і над його всечесними предками та дітьми; збудував його раб його Джавгар, і було це р. 360 (971)“²⁾.

Переказують ще, що Моизз-ли-дінильяг назвав цього мечета „Азгаром“ на згадку про найяснішу („заһрâ“) Фâtиму, що од неї той халіф виводив свій рід.

Коли р. 365 (975)³⁾ запанував Моиззів син халіф 'Азіз-билляг Абу-Мансур Низâr, він перебудував цього мечета. Бажалося Азізові зробити столицю своєї держави оселею наук та письменства—отак як Багдад; і Азіз запрохав до Каїру багато правознавців геть-звідусіль: з Єгипту, з Магриба, з Маррêкоша, р. 378 (989), і призначив їм утримання та прихилив їх до себе своїми ласками. Макрізій (XV в.) у своїх „Переділах“ каже так: „Він (халіф 'Азіз) наказав покупити для них землю й збудувати будинок, поруч мечету Азгар; п'ятницями вони приходили до мечету, і після полуденної молитви засідали в ньому аж до часу передвечірньої молитви. Та ще з міністерського скарбу (Макрізій має на думці халіфського везіра Абу-ль-фараджа Я'куба ибн-Кильса) вони що-року здобували подарунок, кожен почесну керею; числом їх було 35. У дні

¹⁾ А в книзі „Дуже гарна бесіда з історії Єгипту та Каїра“ Соютия XIV—XV в. (т. II, 140) — ми читаємо: „на сьомий день“.

²⁾ В „аль-Мâшрику“ (ст. 51), помилково, рік християнської ери показано 969. А. Кр.

³⁾ В „аль-Мâшрику“: 976. А. Кр.

розговін після посту рамадану халіф Азіз щедро виявляв їм свою ласку та возив їх мулами“.

І от таким-о способом повстав славнозвісний мечет Азгар із його школою аль-Азгаріє. Коли (в кінці X в.) запанував фатимідський халіф Хаким-би-амрильг, він знову перебудував Азгарського мечета та й одписав йому вакуфні землі й маєтки, що з них прибуток досягав аж 1067 червінців. Про це широко оповідає відомий учений Макрізій у вищезгаданому творі (т. II, 274) і подає там докладні відомості; та тут переказувати їх для нас немає потреби¹⁾.

Новозасновану школу аж переповнювали студенти, що приїздили з різних країв мусульманського світу вивчати в Азгарі богословське правознавство (фихх); а у шкільній книгозбірні була сила-силенна путящих книжок. Котрі халіфи-фатиміди панували в Єгипті після засновника тієї мечетної школи Азіза-билляга, всі вони, як і він, прихильні були до науки та й шанували учених. Ми знаємо одначе лиш дуже небагацько про лекції, як їх викладали улеми в мечеті Азгарі за фатимідської династії; не думаємо, проте, щоб вони переходили понад межі науки арабської філології та мусульманського правознавства.

Отак було, аж доки замість Фатимідів запанувала династія Ейюбідів. І коли в середині 6-го віку гіджри (XII в. по Хр.) султанської влади діпнувся Салахеддін (Саладін) Юсоф син Ейюбів, він припинив у мечеті Азгарі читання хотбі (ектенії за володаря) і переніс читання її з Азгара до мечету Хакимового, бо той мечет був просторіший. Кажуть, що азгарського мечета занедбав Салахеддін через свою ненависть до недавно поваленої династії Фатимідів.

Докладний вчений XV в., відомий Макрізій, у тому-таки своєму писанні (т. II, ст. 275) та шейх Джеляледдін Соютий XV—XVI в. у своїй „Дуже гарній бесіді про історію Єгипту та Каїра“ (т. II, 140) переказують таке: На головному місці Азгара, у молитовному закапелкові (михрабі), був срібний пояс, такий самий, який був у михрабі у давньому мечеті Амра ибн-аль-Асія в Каїрі; та цей Салахеддін 11-го рабіуль-аввала р. 569 (1173) зняв його, бо того року припинилася династія халіфів фатимідських; важив той пояс 5000 срібних диргемів. Вищезгадані історики кажуть далі: П'ятнична молитва не одбувалася по-давньому в Азгарі протягом 100 років (геть аж до того часу, як запанував [мамлюк] Загір Бейбарс, 1260.—1277 рр. після Хр.). Занедбано було за Салахеддіна й азгарійську школу-медресе, як це видно й з Макрізієвих слів, дарма що й не цілком виразних. Учений орієнталіст фан-Беркгем, компетентний знавець старовинної історії арабського Єгипту, каже: „Салахеддін звелів припинити навчання в мечеті Азгарі, і тоді геть порозходилися всі студенти й професори, бо сам султан був толку шафійтського, а вони—ні; окрім того, він добачав в них небажане для нього прихилля до династії Фатимідів“.

¹⁾ Оце речення, мабуть, вимірено проти „Моктатафа“, що допустивсь тут історичної помилки. А. Кр.

Відколи (в XIII в.) над Єгиптом запанувала династія мамлюків і султанська влада перейшла, нарешті, до вищезгаданого шостого володаря з мамлюцької династії Загіра Абуль-фотуха¹⁾ Бейбарса Бундукдарія, цей останній, султан Бейбарс р. 665 (1267) поновив у мечеті Азгарі виголошування хотби й п'ятничної молитви, а так само поновив навчання. Імам Такієддін Макрізій (XV в.) каже (т. II, ст. 275): „Емір 'Иззеддін (Айдемір аль-Хиллій) пожертвував на мечет чималий капітал і одпустив Азгарові од султана Бейбарса велику суму грошей; він заходивсь перебудовувати мечет, одремонтував його стовпи та мури, що вже готові були завалитися, побілів будову, полагодив стелю, побрукував долівку і подбав про її устілку та меблі, і Азгар знову зробивсь центрально-городською святиною. Цей емір поновив і осібну дуже гарну залю при Азгарі і, взагалі, залишив по собі в мечеті добропам'ятну згадку“.

Далі, після султана Загіра Бейбарса, запанував його син Мохаммед Насиреддін Береке-хан (1277 - 1279). У нього був везір, людина розумна, талановита й високо освічена, а саме емір Більбек Хазандар. Отож він і збудував осібне велике приміщення-авдиторію, зібрав туди багатьох правознавців, щоб викладали лекції з мусульманського права в душі школи имама Шафіїя, а сімом иншим доручив викладати Коран. Окрім того емір Більбек Хазандар попризначав окремих професорів догматики й науки священних переказів, щоб вони викладали богословські тонкощі та хадіси; для всього цього він приділив багаті вакфи. І знову ожив науковий напрямок в Азгарі; знову поз'їздилися туди, як до джерела знаттів, слухачі-студенти; знову в столиці розцвілася наука в усіх її галузях і дала добрячі плоди. Такі були за тих часів культурні успіхи арабського Єгипту.

Р. 702 (1303) в Єгипті стався страшенний землетрус, що поруйнував багато будинків. В тому гурті постраждав і мечет Азгар; про ремонт подбав емір Салар. Наново перебудував його р. 761 (1360) емір Тавашій Са'деддін Вашір Джамдар Насирій, що мав велику силу у султана Малика Насира Хасана ибн-Мохаммеда ибн-Килавуна, та й був найближчою до султана особою. Джамдар попрохав дозволу у султана Малика-Насира ибн-Килавуна перебудувати Азгар, і султан йому дозволив. Тоді емір поусував те, що знекрашувало мечет, та й заходився старанно лагодити його мури та дахи, аж вони набули такого вигляду, ніби допіру збудовані. Емір улаштував при мечеті й початкову школу, щоб навчати мусульманських сиріт, і звелів роздавати сусіднім бідакам їжу, а її загадав готувати щодня. Він спорудив, нарешті, катедру у головному михрабі, щоб викладати лекції з ханіфітського права. На все це він приділив чималі вакфи²⁾.

Володарі, що панували після Малика Насира († 1361), робили зміни в надвірньому вигляді мечету Азгара, вони жертвували на нього грошові вкладки і лагодили в ньому те, що псувалося од часу. Імення їхні по-

¹⁾ Букв. „батько військових перемог“.

²⁾ Див. у Макрізій, т. II, ст. 276.

вирізьблювано на таблицях, які в мечету зберігаються аж до наших днів; і ані час, ані забутливість людська не знищили пам'яті про цих володарів. Серед них визначається [вже з другої мамлюцької династії, так званої черкеської, або борджитської] — Малик Насир Фарадж ибн-Баркук (1399-1405 і 1406-1412), що спорудив у мечетному подвір'ї цистерну й збудував дуже високого мінарета. Макрізій каже: Відколи збудовано цього мечета, при ньому раз-у-раз знаходили собі притулок багато бідних людей, що ввесь час там жили; число їх досягало за наших днів (XV в.) аж 750 чоловіка. Тут були й перси, і південні араби, і люди з нільської долини, і люди з Магрибу; для кожної народности збудовано певний галерійний корпус. У мечеті-ж і далі процвітало читання Корану, вивчання й писання його, так само як студії над різними галузями наук: правознавством, наукою хадісів, коранським толкуванням, арабською філологією; окрім того, гомілетикою й чином служби Божої.

Люди заможні, через релігійну свою старанність, робили пожертви на цей мечет золотом, сріблом, грошима, щоб допомогти особам, які провадять там побожне життя. Найбідніший бідак залюбки приносив їм геть-усяку їжу, хліб, солодоші, надто коли одбувалася проща. З інших храмових благодійників згадується ще й султан Малик Ашраф Кайтбай (1468-1496) і султан Кансу-Гурій (1501-1516), з династії мамлюків черкеських. — А з осіб, що їм на серці лежала доля цього славнозвісного мечету в столітті XIX, назвемо великого єгипетського діяча [засновника хедівської династії] Мохаммеда 'Алія (1805-1848), що оживив в Єгипті науки та знання. За його прикладом пішов хедів 'Аббас Хилмій-паша, що звелів збудувати в Азгарі нову галерію. Архітекти доклали багато зусиллів, щоб її окрасити, й оздобили її дуже гарним і гожим різьбленням, чудовими взорами та арабесками; це все аж пориває одвідувачів й одразу притягає до себе їхню увагу. Галерія тая так і відома під ім'ям Аббасової.

Теперішній вигляд.

Отакі коротенькі відомості про минуле мечету Азгара.

Тепер нам випадає сказати скільки слів про його сьогочасний вигляд. Теперішній Азгар — то простора будова, що по чотирьох її кутках підносяться вгору високі мінарети. По середині тієї будови міститься величеньке подвір'я, де влаштовано три цистерни, щоб робити приписані ісламські обмивання. Навколо подвір'я йдуть чотири великі галерії. Вхід до мечету зроблено з боку західного; він відомий під ім'ям „брами циліуріків“, („баб ель-моззеййинін“); вона дуже гарно виглядає, аж очі в себе вбирає. Брама складається з двох арок, а ті арки підтримує багацько міцних колон. Над цими арками височиться фриз, оздоблений різьбою. На ньому золотими літерами подано рік, коли збудовано мечета, і скільки мудронавчальних стихів та речень з Корану. У північній колонаді міститься книгосховище, де знаходяться і всякі допоміжні книги і приладдя до письма.

Самий мечет-храм міститься у східній колонаді. Мечет — аж надто голий, визначається показними взорами та архітектурою; а втім, описати його без малюнків дуже важко. Усіх колон у мечеті аж 380; усі вони мармурові або гранітові та й дуже солідні. Повішених ламп у мечеті — близько 1200. У ньому є двоє молитовних ніш (михрабів), оздоблених тонкими взорами й чудовою різьбою; окрім того є й інші окраси, що впадають в очі й причаровують глядачів.

Про навчання в мечеті Азгар.

Коротенько оглянувши в попередньому розділі історію Азгара, ми повинні тепер подати деякі відомості про те, як провадилося й провадиться в ньому викладання й яка система для навчання.

Вже й про історію Азгара казавши, ми, за одним заходом, уже мали нагоду зазначити, що на самий перед азгарійці заходилися були вивчати науки богословські, а саме — толкування на Коран і на сонну, хадіси, основи мусульманського права. Далі, з бігом часу, щоб поліпшити навчання в цілому, впроваджено окрім тих наук ще й науки елементарні, студіювання арабської мови та словесність.

Правду кажучи, богословіє (теологія) і було й застається неначе осередок для наукових студій у азгарійських шейхів, бо навкруг богословія оберталися всі їхні науки, і лиш через нього вони зажили своєї слави й вселюдної звісности. В цій галузі їх не перевищив ніхто з мусульманських учених. Багато азгарських шейхів зажили слави в науках правниче-богословських, по всіх чотирьох правовірних школах; вони склали в душі своїх толків довгу низку писань, і багато з них тепер видано й друком. — З осіб, що найбільше визначалися студіями над мусульманською юриспруденцією толку маликітського, одзначаються: шейх Зорк'аній, шейх Юсуф Сифатій, шейх Абу-ль-Хасан, шейх Ахмед Дардір та шейх Ғавій. У кожного з них є ґрунтовні праці з юриспруденції їхньої школи, і писання їхні ще й досі правлять за підручники в мечеті Азгарі. З новіших варті бути одзначеними: шейх 'Адавій, автор рясних коментарів до писань давніших правників, шейх 'Аліш, що його праці правлять за настільні книжки у кожного маликітського правника ХІХ в.; єгиптяни за великі його знання назвали його Малик Молодший. — До славнозвісних осіб школи имама Шафі'ї належать: шейх Абуль-Касим, автор пояснень до тексту праці перса Абу-Шоджа', шейх Бармавій, шейх Хати'б та славнозвісний Бейджурій; ці три — автори коментарів на пояснення Абуль-Касима¹⁾; шейх-уль-іслям²⁾ Захарія Ансарій (пом. 926 = 1520 р.),

¹⁾ Коментар (хашіє) — це буде з'ясування пояснень (шарх), написане на те, щоб освітити плутані місця та докладно викласти те, що пояснено коротким способом; часом з'являється ще й четвертий дослідник, який додає свої міркування з приводу шарха й хашіє; ці нові коментарі звуться толкуванням (такрір). Таким чином один твір може складатися з тексту („матн“), пояснень („шарх“), коментарів („хашіє“) та толкування („такрір“). Кожна з цих частин звичайно буває довша за попередню.

²⁾ Так в Єгипті зветься шейх, що стоїть на чолі управління мечетом Азгар; його звуть ще й шейхом мечету.

не аби-який знавець юриспруденції, що на ню він написав дві книзі: „Виклад“ та „Метод“; сам-же ж він написав до них свої пояснення (шарх); був шейх Нурій (пом. 676 = 1277 р.), автор книги, що теж зветься „Метод“, — до неї склав пояснення Захарія Ансарій; — шейх Мустафа ‘Арусій, Ібрагім Сакка та шейх Рамлій (пом. 1003 = 1596), славнозвісний учений, кладяць усяких відомостей, що через них він здобув прозвання „Шафійї Молодший“. Що-до школи Абу-Ханіфи, то її літературу здебільшого склали перси. З-поміж азгарійських ханіфітів особливо відомі шейх Бенна, шейх ‘Абдеррахман-Котб (себ-то полюс, бігун) та шейх ‘Аббасій, єгипетський муфтії. — Ми проминемо школу Ахмеда ибн-Ханбала, бо шейхів цієї школи не гурт, а число студентів, що йдуть за цим толком, сягає тільки 50 чоловіка¹⁾.

Друга наука, що добре розвилася в Азгарі, — це арабська філологія з її галузями. Тепер усі мусулманські вчені одностайно запевняють, що, коли-б не було цієї Азгарської медреси, арабська мова не залишилася-б мовою права в мусулманських державах. Річ у тім, що після епохи аббасидських (багдадських) халіфів влада над Індією, Персією, Іраком, Сирією та Єгипетом попереходила до династій, для яких арабська мова не була їхня мова повсякденна, і кожна династія адмініструвала над своїми підданцями користуючися своєю власною мовою. Тільки-ж класична арабська мова не загинула, а культивувалася по деяких школах, і найславетніша з них — є азгарійська; вона раз-у-раз була для цієї мови неначе високий маяк, де її світло ярко сияло. Її имами славилися багатою вченістю, зразковим стилем та мовою, і їм належать дуже путящі писання про мову, що свідчать про їхню широку ерудицію. З-поміж таких шейхів-філологів визначаються — славнозвісний шейх Хасан Кафрâвій, автор пояснень до граматичного тексту „Аджоррумійе“ ибн-Аджоррума (пом. 1324); далі, шейх Хамдій, автор толкування на Кафрâвієві пояснення; славетний шейх Халід, автор толкування, відомого під заголовком „Допомічні завваження на коментар ибн-Гишâма“; далі, шейх Абу-Наджâ, коментатор пояснень шейха Халіда; відомий шейх Соджаїї, автор коментарів на пояснення до ибн-Гишâмового „Кâtара“ та коментаря на ибн-Акилеві пояснення до ибн-Маликової „Альфійї“ („Тисячостишної граматичної поеми“); далі, шейх Ходрій — один з важливих філологів Азгара, автор коментарів на ибн-‘Акилеві пояснення, отак як Соджаїї; шейх Ашмуній, пояснювач тексту „Альфійї“; а до його пояснень є коментар шейха Саббана²⁾. Нарешті, шейх Шамседдін Анбâбій, що

¹⁾ Шейхів-викладачів в Азгарі було скількись років тому близько 320 чоловіка; половина їх належала до школи шафійтської, решта-ж — маликіти та ханіфіти, і лиш 4 або 5 ханбалітів. Число слухачів перевищувало 10.000 чоловіка, половина з них шафійти; маликітів — близько 4000; решта — ханіфіти, та невеличка цифра є ханбалітів. Тепер число ханіфітів, порівнюючи з шафійтами, побільшало, як буде видно далі.

²⁾ Ось дати смерті деяких з цих граматиків: ибн-Малік помер р. 672 (1273), ибн-Гишâм 761 (1360), ибн-‘Акиль 769 (1368), Ашмуній 900 (1495), шейх Халід Азгарійський 905 (1500), Соджаїї 1197 (1783), Кафрâвій 1202 (1788), Саббан 1206 (1791) і Ходрій 1288 (1871).

носив звання шейха мечету й помер р. 1895. Ця людина мала незрівнянні здібності й багаті знання; він до безлічи різнобірних книжок понаписував низку толкувань, що в них знайдеш усе, чого тільки захочеться; а вже що-до його писаннів з юриспруденції в дусі школи имама Шафіїя то в них ані ґрунтовні, ані дрібні факти не залишилися неосвітлені.

У галузі реторики азгарські вчені не досягли тих успіхів, яких досягли в студіях філологічних; і автори тих книг із стилістики, за якими вчать тепер в мечеті Азгарі, то здебільшого перси. Проте й серед азгаритів уславилася скількись чудових стилістів. Такі: Джелаледдін Соютий (пом. 1505), автор книги „Дорогоцінне намисто“ разом з його-таки поясненням до цієї книги; шейх Баннаїй та шейх Дасукий; кожному з двох останніх належить коментар на пояснення Са'да персіянина; далі, шейх 'Ахдарій, автор „Прихованого діаманта“, що й пояснення до нього склав він сам-таки; шейх Махлуф, один із сучасних нам учених, коментатор Ахдарієвих пояснень; шейх Махмуд, автор „Краси сотвореного“; шейх Бас'юнїй, що був за имама при хедіві Аббасі-паші II; йому належить книга „Найкраще золоте майстерство що-до наук красномовства“.

З-поміж азгаритів, що визначилися у філософії і, надто, у логіці, і склали так само в цій царині не аби-які писання, відомий шейх Хабісій, пояснювач тексту „Про покращання звичаїв“; вищезгаданий шейх Ахдарій, автор „Драбини“; відомий учений шейх Бейджурій склав коментар до згаданого Ахдарієвого твору. — Так само старанно працювали деякі давні вчені над астрономією, науками математичними та медициною, і в усьому цьому досягли були великих успіхів за доби єгипетських халіфів та мамлюків. А в тім, ми не думаємо, щоб цим наукам судилося жити в них довго, бо їхні писання здебільшого вже втрачено, і не залишилося по них нічого, вартого згадки.

Оце були ті науки, що буяли в мурах Азгару. Вони принесли свої плоди, і ті плоди протягом довгих віків ішли на користь студентам, наскільки тії прикладали власної енергії та мали природній хист та здібності.

Яка наука в Азгарі тепер?

Коли читач спитається в нас про сьогочасну систему навчання в Азгарі, ми запросимо його піти за нами до цієї славнозвісної школи, щоб наочно обізнатися з її становищем та теперішніми її способами навчання. Отож, за Аллаховою допомогою, увійдімо до цього храму наук.

Переступивши поріг і трохи перейшовши до внутрішнього дворища, ви побачите величезний натовп дітей, юнаків, людей достиглого віку і людей старих, числом понад 10.000 чоловіка, що живуть при цій славнозвісній школі. Ви чуєте страшенний галас. Вслухуючися в мову цих людей, ви вхоплюєте, до якого народу вони належать. З арабів тут є й єгиптяни, і сирійці, і люди з Іраку (Месопотамії), і еменці; деякі

прийшли сюди з Горішнього Єгипту, Нубії, Судану, магрибського Триполя, Альжира та Марокка. Часами ви чуєте тут мови не арабські: перську, турецьку, індійську та геть-усякі інші, що ними говорять мусулмани по всіх краях на землі. Переважна більшість цих студентів вивчають ханіфітське право; це через те, що вони пнуться обійняти різні судові посади, а вже-ж місця муфтіїв та кадіїв дають тільки ханіфітам; за минулих часів більшість належала до шафіїтів. Число прихильників науки имама Малика ибн-Анаса та имама Шафіїя тепер більше-менше однакове. Що-ж до толку ханбалітського, то прихильників він має тут не гурт; та про це вже й була в нас згадка.

Усі ці студенти поділяються по народностях, і в кожній народності є своя власна галерія, а при ній шейх, що відає її справи; шейх отой підлягає найвищому шейхові мечету. — Коли настає час лекцій, усі ці різноплемінні студенти перемішуються й розподіляються по різних курсах. Можна бачити, як вони сідають різнобірними гуртками на підлозі, устеленій матами, та оточують свого професора, неначе місячне сяйво місяць, і весь час розхитуються то вперед, то назад, або вліворуч та вправоруч, уважно прислухаючися до викладачевих слів, щоб їх добре затамити. А шейхові-професорові нема діла до числа слухачів, чи багато їх, чи обмаль, чи приходять студенти, а чи одходять собі геть, чи вчаться, чи не вчаться, чи його вони слухають, чи іншого шейха. До всього цього йому байдужісінько: він повинен тільки викладати в певні години, та й годі. — Навчання в Азгарі не припиняється ні в які дні на тижні за винятком четвергового вечера перед п'ятницею та цілої п'ятниці. Знов-же, немає навчання в пісному місяці рамадані та за літніх вакацій, що тягнуться більше-менше два місяці.

До привілеїв, що ними користуються азгарські студенти, належить те, що їх одзвольють од військової служби; це визнав за ними сам уряд, щоб збільшити число учнів і заохотити їх до наукових студій. Викладання провадиться не инакше, як безплатно; витрати на платню викладачеві покриваються прибутками з вакфів, приділених до цього славнозвісного мечету починаючи з найдавніших часів.

Науки, в яких вивершуються студенти, мало чим одрізняються од того, що студіювали минулими віками. Перше, на що наполягає студент, це — вивчення класичної арабської мови етимологічно та синтактично. Далі, він вивчає науку красномовства та стилістику. Докладно працює він і над богослов'єм. Богослов'є-ж у них полягає в виучуванні „тавхіда“ (визнання єдності), тоб-то міркувань про буття Божества та про його прикмети; далі богослов'є — то студії над мусулманським правом, над толкуванням Корану та хадісів, себ-то священних переказів про речення та вчинки Пророка. — Юриспруденція поділяється на два відділи: теорію (мо'амеле) та практику (‘ибāде). ‘Ибāде — це наука про релігійні повинності: молитву, уплату десятини, піст й прощу до Мекки. Мо'амеле — це наука про оборудки, себ-то досліджування правних ісламських норм, напр., для купівлі-продажу, для визволення рабів, одружіння,

подружньої розлуки, і таких інших обгородок, що переказувати їх було-б надто довго.

До цих богословських наук прилучається виклад принципів логіки за системою Аристотелевих писань. Що до астрономії, то студенти здобувають про ню лиш поверховні відомості й не мають у цій галузі тих успіхів, яких досягли їхні попередники. Поминаємо вже те, що вони не стежать за науковими відкриттями, поробленими в цій галузі протягом останніх двох віків геть аж до цього часу.

Років тому буде шість, програму навчання в Азгарі поширено, і збільшено обсяг наукових відомостів: до давніх азгарських наук додано математику, історію та географію. А втім, студенти в цих науках не йдуть понад елементарні відомості і дістають знання лиш дуже поверховні.

Коли в нас спитаються, чи краще тепер провадиться навчання в Азгарі, ніж за минулих віків, то ми, ґрунтуючися на словах декількох шейхів, що з ними нам доводилося зустрічатися й розмовляти в цій справі, одкажемо, що між теперішнім та минулим є величезна одміна:— „А причина цьому“, мовляв мені один шейх, „полягає в тому, що погіршало і саме викладання, і студенти стали недбайливо ставитися до наукових студій. Бо од декількох років почалися нові віяння, що одтягають студентів од шляху справжньої науки в бік життєвих благ. Серед студентів трапляються такі, котрі дивляться на науку, як на засіб досягти високих посад і діпнутися багатства, і в них уже немає ані витриманости, ані спокою духовного й розумового, того, що само собою підганяло-б їх набувати знання та духом вивершуватися“.— Отак казав шейх. Ми од себе, в додаток до його слів, вкажемо ще на одну причину, а саме на таке. В Єгипті з минулого (XIX-го) віку стали добре розвиватися науки, письменство та мистецтво, надто в Каїрі. У Каїрі природничі науки, новітні винаходи, застосовані знання, шляхи комунікації та перевозу стали на таку височінь, яку можна бачити хіба в головних містах Європи. Єгипетський уряд подбав за те, щоб запровадити по своїх, світських школах обов'язкове навчання природничих наук. Тимчасом азгарська медресе не змінила свого напрямку; шейхи одмовляються запроваджувати будь-які новини до своїх наукових метод, і ті студенти, що з Азгару виходять, не можуть стати на однім рівні з вихованцями урядових шкіл, бо їхні знання в царині вищезгаданих дисциплін дуже вбогі. До всього, уряд запровадив окрему свою вищу школу, яка добре-таки підтинає собою давню вищу школу шейхів азгарських; названо її „будинком наук“ (д а р е ль - 'о л ю' м).— Скажемо й за неї коротенько.

Цю світську школу для загальної вищої освіти засновано р. 1872 за наказом хедіва Исмаїла-паші. Навчання в ній розпочалося р. 1873, й її мета — підготувати вчителів, які могли-б викладати в середніх та початкових школах всі курсові дисципліни, не виключаючи мови турецької, мов європейських та рисування. Р. 1888 уряд забажав був втиснути до цієї програми ще й підготову деяких студентів до посад кадіїв та муфтіїв,—

і в цьому напрямкові єгипетське міністерство народної освіти вжило певних заходів 10 жовтня 1893 року. Ось текст двох §§ статуту — 18-го та 30-го:

§ 18. Курс науки для студентів, які готуються до посад учителів, — чотирирічний; а для тих, котрі готуються до посад кадіїв та муфтіїв, — п'ятирічний.

§ 30. Кожному студентові, що скінчив чотирирічний курс, міністерство видає посвідку про закінчення курсу, яка дає йому право вести виклади, — а тим студентам, котрі прослухали курс п'ятирічний, — видається інша посвідка про те, що вони підготовані до посад кадіїв та муфтіїв. Такі свідоцтва видають студентам, коли вони складуть іспити з усіх дисциплін курсу.

Правда, коли цього параграфу захтіли перевести практично в життя, то із студентів, котрі закінчили свій курс в. 1893 і здобули посвідку на право викладати, ніхто не захтів залишитися на 5-й додатковий („кадіе-муфтіївський“) рік, окрім двох. Але й ті обидва не мали щастя: хоч і здобули вони дипломи з правом на посади кадіїв та муфтіїв, сам-таки уряд не погодивсь узяти їх на тую службу, інакше як за умовою, що вони складуть іспита ще й разом з тими студентами Азгара, які бажають дістати ті самі посади. Уряд висунув тоді міркування, що для тієї сильної сили студентів, котрі вступають до Азгару, нема-ж інших перспектив, як дістати саме оці посади. Далі: загальна цифра посад кадіїв та муфтіїв у Єгипті — всього 147, тимчасом як число посад для викладачів мови арабської та інших дисциплін, виучуваних у школах державних та офіційно-визнаних приватних, сягає аж 1700 (так — за даними 1893 р.). І коли-б ще й більше поширити поле діяльності для осіб, які виходять з тієї вищої світської школи (дър-ель-‘олюм’а), то не буде куди подіти ті тисячі азгарців, що придатні тільки для своєї тісної спеціальності і стали непридатні для учительських посад у світських школах, відколи відкрито згадану світську вищу школу „дър ель-‘олюм“. Ця обставина й сталася причиною того, що із студентів, котрі склали р. 1894 іспити на звання шкільного навчителя, вже ніхто не побажав піти ще й на 5-й додатковий („кадіе-муфтіївський“) курс. Тая школа тепер уже не має цього курсу, і кар’єра учнів обмежується на посадах навчителів, яка й була первісна мета для того „дър ель-‘олюму“. А щоб ім’я отієї школи відповідало як-слід тому, чого од неї вимагають, школу перейменовано на „Арабський Навчительський Інститут“ (Кисм аль-мо‘аллімін аль-‘арабі). Число студентів р. 1899 було 50, 1900—60. Викладають в Інституті такі дисципліни: толкування Корану, мусулманське правознавство, науки словесні, всесвітню історію, географію, арифметику, геометрію, хімію, фізику та різні галузі каліграфії (солос, насхі, рок’а). Ця школа виправдала надії свого фундатора та й справді показала себе путящою багатьма сторонами. Студенти, що з неї виходять, мають різнобірні й чималі знання та й чудово викладають не тільки в урядових школах, а й в інших. Багато з них раз-у-раз залишаються при самім Інституті, як діяльні викладачі.

Повертаючися наприкінці до школи Азгар, ми бажаємо їй, щоб вона не обмежувалася, як давніш, вивченням наук богословських та якимись-там початками гуманітарних знань, але щоб вона, як ті універси-

тети, що існують у столичних європейських містах, сталася для східних студентів за джерело бажаних наукових відомостей, які освічували-б їхній розум і допомагали б людині досягти своєї найвищої межі й пізнати Бога, цього найкращого просвітителя“.

III.

Звістки про Азгар в азгарському газетному органі.

На цьому кінчиться стаття в єзуїтському „аль-Машрику“, — стаття, як бачимо, дуже путяща та змістовна, хоч і добре напоєна єзуїтсько-клерикальним духом.

А в осені того-таки 1319 (= 1901) року, звістки про азгарську медресе з'явилися і в одному з чисел часопису „аль-Моёйяд“, що править за публіцистичного представника самих азгаритів і через те, в даній точці, заслуговує особливої нашої уваги. На жаль, усі мої розшукування, з якими я вдавався до Єгипту, щоб якось здобути те число „аль-Моёйяда“, були даремнісінькі (воно встигло геть розійтись), і мені доводиться задовольнитися лиш татарським перекладом тієї згаданої, невеличкої статті „аль-Моёйяда“, уміщеним у бахчесарайському часописі „Терджиман“ („Перекладач“) 25 ша'бана 1319 р. = 23 листопада 1901 р., № 43, ст. 172. От український переклад того уступу з „Терджимана“:

„Про найбільшу школу (медресе) цілого мусулманського світу при мечеті Азгар уміщено в часопису „аль-Моёйяд“ такі повідомлення. Тую медресе засновано 359 р. гіджри¹⁾. В її книгозбірні є 20.000 томів. Учні збираються до цієї медресе звідусіль, і тепер там аж 8573 студенти, що їм читають лекції 226 викладачів. Для кожного з чотирьох мусулманських толків є окремі приміщення. Маликітських викладачів — 71, а студентів — 2030; шафітських викладачів — 96, студентів — 3876; ханіфітських викладачів — 66, студентів — 2632; ханбалітів — 3 викладачі, студентів — 35“.

У паралелю до цих відомостей, що їх „Терджиман“ наводить за „аль-Моёйядом“ і що про їх точність нема причин сумніватися, можу подати відомості європейської статистики 1900 р., за якою виходить, що на земній кулі є всіх університетів 171; з них найлюдніший — Паризький: на ньому підчас осіннього семестру 1898-1899 р. було 11.827 студентів; у Берліні — на одну тисячу студентів менше; третім що-до числа слухачів показано мусулманський Азгарський університет у Каїрі: у ньому тоді було 8246 слухачів. — Та ідім далі за заміткою „Моёйяда“ (чи, там, татарського „Терджимана“):

„На утримання Азгару даються кошти з вакфів та з єгипетського скарбу, і ті кошти, як на російську рахубу, складають собою 360 тисяч карбованців (що-року). Кожному студентові видають що-дня по хлібу,

¹⁾ Очевидячки „Терджиман“ тут, даючи (мабуть вкорочений) переклад з мови арабської на татарську, допустився легко зрозумілої помилки: року 359 гіджри засновано допіро мечета, але ще не школу-медресе.

отже на рік доводиться роздати 40.260.101 хлібів.— Окрім наук релігійних, тепер у цій медресі запроваджено викладання всесвітньої історії та географії“.

V.

Друкарська діяльність азгарців.

Залишається сказати про друкарську діяльність азгарців, як наукову, так і публіцистичну.

Про першу можна ненадто й розводитися. Суто-наукові видання азгарських учених (професорів та їхніх учнів), натурально, торкаються тих дисциплін, котрі студіюють в Азгарі; азгарці видають різні писання з наук богословських та богословсько-правничих, чи то свої власні новітні, чи то (і ще більше)— давні, старовинні, з путящих рукописів. Вони, за добрими рукописами, видають і перевидають класичні розвідки про арабську мову, видають і перевидають твори давніх арабських істориків. Додержуючися звички старовинних переписувачів, які, вважаючи на тодішню дорожнечу матеріалу для письма, не залишали берегів у рукопису порожніми, ба заповнювали їх коментарями й т. ин., азгарці, видаючи котрийсь давній твір, звичайно друкують на його берегах ще й інший якийсь твір,— та ще добре, коли щось аналогічне або коментарі до основного тексту; а то, часом, вони на берегах видання (заля ль-заваші) друкують такі писання, які можуть мати хіба дуже й дуже далекий зв'язок з основним текстом („матн“) друкованого видання.— От, прим., поруч тексту котрогось старовинного історика, вони уміщують на берегах працю іншого історика (частенько, з зовсім іншої доби), або космографа, то-що. Через отакий культурний пережиток азгарські видання иноді бувають дуже невідповідні для користування і мають негарний зовнішній вигляд.

Воно правда, негарний вигляд набувають азгарські видання іще й через силу інших причин, переважно знов-таки через намагання до дешевости. Папір для видань беруть свій, єгипетський,— аж надто погано вироблений, шорсткий, жовтуватого кольора; одразу видно, він не з самого ганчір'я, а містить у собі чималу домішку соломи. Шрифти— примітивні, грубо віділяті, нечиткі, і густо-часто не можна розглядіти, одну чи дві діакритичні крапки надруковано. Робітничу працю оплачують у Єгипті дуже дешево, так зате-ж і самий друк—недбайливий, неохайний, кострубатий; раз-у-раз котресь слово переділено недоречними шпациями на дві половини, та й одну його половину щільно прилучено до дальшого чи попереднього слова ніби його частину. Через те читач може часом (а недосвідчений— то частенько) читаючи помилитися. Кінець-кінцем однаке, ці єгипетські видання надзвичайно дешеві і мають багатько покупців; вони в великому числі розходяться по всіх далеких країнах світу, якщо там живуть мусульмани. У будь-якій глушині, де тільки живе ісламсько-освічений мусульманин (наприклад, у гірських закутках Кавказу, у невеличких татарських містах, на Волзі, то-що), неодмінно

в бібліотеці такого мусулманина знайдеться скількись цих негарних жовтих книжок, з розпливчастим друком, але поцінних кожному: знайдеться якась збірка хадісів єгипетського видання, з поясненнями до неї, підручник котрогось правника, коментар до нього, додатковий коментар на коментар, толкування на додатковий коментар і т. д., і т. д. Азгарці (шейхи та їхні учні) дуже часто перевидають у себе в Каїрі європейські видання, що їх критично зробили які-небудь орієнталісти в Ляйдені, Ляйпцігу й т. и., і пускають їх у світ за ціну, у двацяттеро, у трицяттеро разів меншу, ніж коштують видання європейські. А що азгарські шейхи роблять у перевидаваннях часом свої дуже цінні поправки, ґрунтуючися на кращих рукописах або на своїх (компетентних) здогадах, то не дивниця, що й багато європейських учених навіть воліють користуватися єгипетськими передруками краще, як перьїсними європейськими виданнями, які й через високу свою ціну не для всіх приступні. От, останніми часами доводиться, наприклад, зустрічати покликування на єгипетське видання Бохâрієвого „Şахи'ха“ частіш, ніж на ляйденське; другий приклад — біографічний словник ибн-Халликіяна XIII в.: європейські учені більше люблять видання єгипетське, ніж Вюстенфельдове європейське. Узагалі-ж кажучи, європейська наука може для азгарців мати не аби-яку вдячність, бо, от хоч би, такі праці, величезні обсягом і важливі історично-науковим своїм значінням, як найдавніша всезбірка толкувань на Коран Табарія (пом. 923), або стародавні багатотомові, велетенські арабські словники (тлумачні) і т. и., — ці писання ще довгий час були-б залишалися невидрукувані, коли-б за їх друк не подбали працюючі вчені 'Азгару.

Шкода тільки, що часом, хоч і зрідка, все-ж неможна буває покладатися на ті єгипетські видання цілком. От передмова до „Водопійного моря“ (Аль-базр аль-мавруд) відомого єгипетського суфія XVI в. Ша'рâнія (пом. 1565) містить у рукопису місця, надзвичайно характерні для історії розвитку суфійства, де виводиться на денне світло жадібне та користолюбне мусулманське духівництво („улеми“). Ті місця опублікував був у витягах, за рукописом, Альфред фон-Кремер у *Journal Asiatique* 1868; та їх зовсім немає в єгипетському виданні „Водопійного моря“: живовидячки, азгарські улеми дозволяють собі й каструвати незручні для них сторінки.

За те, звичайно, ми можемо без вагань покладатися на їхні друковані видання давніх праць філологічних, що їх каструвати немає потреби, а для їх редагування шейхи мають усі потрібні ерудитні відомості та вміння. Найбільшу користь вони чинять нам, коли добре зредагують рукописи давні і видають їх друком, бо новітні філологічні писання азгарців XIX-XХ вв. — ті вже геть менше заслуговують нашої подяки. Правда, самі азгарці вважають себе за найкращих у світі охоронців і представників класичної арабської мови, — та й хто може заперечувати їхні заслуги на цьому полі? — тільки-ж вони в цій точці занадто вже самопевнені, з них — дуже старанні й путящі „начетчики“, але принципів

порівняльної філології, яка дозволяє свідоміше увійти в дух котроїсь мови, вони не знають; і багато з європейських арабістів безперечно тонше, ніж азгарці, розуміють дух класичної арабської мови і відтінки важких уступів стародавніх арабських писань. Знов же, й тая арабська мова, якою пишуть азгарці й якою вони так пишуться, має чимало й хиб: видко, що, старанно й копітко вивчаючи що-найдрібніші тонкощі граматики й риторики, не зівсіди людина навчається добре писати стилістично. З одного боку мова азгарців, здавалося-б, повинна була-б бути геть-добра: вона вільна од впливу європейської фразеології, вона намагається як-найдбайливіше зберегти обличчя стародавньої ісламської мови, ще не попсованої через новодіялектичні елементи, тимчасом як у тих новоарабських літераторів, що виховалися під європейськими впливами, частенько ми натрапляємо на конструкцію мови цілком європейську, тільки з арабськими словами; а простонародні, некласичні слова арабізахідники запроваджують до своєї літературної мови, бува, навіть свідомо. Проте, з другого боку, на жаль, доводиться зазначити й те, що азгарити, не мавши спромоги піднестися до справжнього духу померлої давньо-арабської мови, засвоюють собі тільки її негативні сторони: несталість термінів, важкість стилю, хиткість і невиразність відтінків. Через архаїчну важкотягарність літературної мови азгарців, знов-же й через те, що вони принципово не дбають за те, щоб надавати своїм писанням легку форму, легкий виклад, — читати їхні теперішні витвори — буває річ надзвичайно втомна й нудна; і ця нудьга надто жваво відчувається через контраст тоді, коли поруч з науковими працями азгарців доводиться читати котрийсь легко написаний науковий твір Зейдана або інших новітніх арабських письменників, вихованих на європейській науці.

VI.

Публіцистична преса азгарців в зв'язку з загальною історією преси в Єгипті.

Багато цікавіша, бо оригінальніша, публіцистична, журнальна література мечету Азгар.

Та перше ніж за неї казати, треба попередю окреслити історію й характер арабсько-єгипетської журналістики, яка до того-ж, має вагу всеарабську, а не спеціально єгипетську.

Окрім своїх особистих спостережень, що склалися підчас двохрічного перебування на арабському сході, і вражень од особистого читання арабських часописів, я можу зазначити, як основу для свого нарису, отакі допоміжні джерела:

а) У журналі „аль-Гияль“ Жюржія Зейдана (видається з 1892 р.) уміщено низку статтів, які стосуються до арабської журнальної літератури.

б) ‘Абдаллаґ-ефенді аль-Ансарій, викладач арабської мови в Хедівській школі у Каїрі, видав у Булаку (1895) бібліографічного покажчика єгипетських видань за роки 1301-1310 (= .883-1892), під заголовком: „Китаб джаміс ат-таґаніф аль-мисрійіе аль-ґадіде мин санет 1301 иля санет 1310 Һиджрійіе (Булак 1312 = 1895, ст. 1-76), де є відділ про часописи та журнали (ст. 67-75).

в) У великій бібліографічній праці поарабленого американця Едварда фан-Дайка: Иқтифас аль-қануз би-ма Һува матбуз (Каїр 1896-1898) де-не-де розкидано коротенькі,

але дуже цікаві характеристики сьогочасних арабських письменників; деякі з них — журналісти.

г) Сухенький, але змістовний бібліографічний огляд арабських часописів та журналів, відколи вони вперше з'явилися, з дуже важливими зазначками про їхній напрямок та їх історію, дано в статті „Ас-џизафе“ („Преса“), уміщений у тижневику „аль-Адж-йаль“ (1897, № 2, 26 червня). Статтю цю, мабуть, написав не хто, як сам редактор часопису — Мхâиль Антун Саккал.

д) Як сирові матеріали, цю статтю використав мій приятель, берлінський професор арабської мови й відомий знавець мусульманського сходу д-р Мартин Гартман, для своєї талановитої й дуже змістовної розвідки: *The arabic press in Egypt*, by Martin Hartman (Лонд. 1899, ст. II + 94); статтів Ж. Зейдана в „Гілялі“ він у руках не мав. Він-таки, М. Гартман, і по-німецьки про арабську журналістику написав статті в „Orientalistische Literaturzeitung“ 1898 (ст. 225 дд.) і 1899 (56 дд.).

е) Та ще на початку цього 1903 року, про єгипетську пресу дано замітку в бейрутському науковому органі оо. езуїтів, часописі „аль-Машириқ“.

Початки журнальної справи (по-арабськи „ас-џизафе“ — це дуже вдалий неологізм) поклав у єгипетських арабів їхній всепочинатель хедів Мохаммед 'Алій (1805-1848). На його загад, р. 1832 засновано в Каїрі офіційного часопису „Аль-вақâиџ аль-мисрїййе“ = „Єгипетські події“, що існує й досі. А втім, хоч Мохаммедові Алієві й до-вподоби було мати арабською мовою свій орган, щось ніби „Moniteur“, усе-ж він і на думці не мав засновувати в Єгипті вільну пресу, й обидва його наступники додержувалися були тих самих поглядів. Через те, протягом трицятьох років газетна справа розвивалася в Єгипті дуже зле, не маючи ще до того особливого спочуття в самому єгипетському громадянстві. Далі на престолі сів хедів Ісмаїл-паша (1863-1879). Відомо, що це була людина, охоча робити гру на державних паперах, — отже доволі добре втаємничена в тонкощі європейського поступу (як дотепно завважив професор М. Гартман); тільки-ж хоч-би який поверховний був лібералізм у хедіва Ісмаїла, все-ж він вирішив дати єгипетській пресі волю, — і число часописів та журналів зросло аж надто швидко. Ще краще, аж феноменально швидко, розгорнулася журнальна справа за його наступника Товфіка-паші (1879-1892), що зробив волю друку в Єгипті, можна сказати, необмеженою. Англійська окупація, що почалася за нього (з 1882 р.), річ ясна, ані трохи не зменшила цієї волі, і тільки зрідка англійці вживають деяких репресивних заходів проти органів, котрі галасують занадто вже гучно.

Не тільки воля друку сприяла тому, що єгипетські часописи та журнали розвивалися й число їх зростало. Була тому ще й інша причина: із Сирії з-під турецького гніту до вільного Єгипту переселялися християни-сирійці, і переселення це де-далі зростало; це — „втеча до Єгипту“, явище відоме ще з часів Йосипових та Иродових. Не маю за потрібне багато казати тут за те, що характерні риси араба-сирійця й араба-єгиптянина не схожі; — вистарчить завважити, що сирійця можна було, з давніх давен, без пересади вважати за природнього публіциста або, коли візьмем нові умови життя, — за природнього журналіста. Згадаймо, якого фейлетонно-публіцистичного характеру набула греко-римська

література під пером сирійських письменників; згадаймо літературне обличчя Лукіяна Самосатського, автора комічних „Розмов богів“. Лукіян, як завважує Гартман, навів показує нам собою тип сьогочасного сирійця-журналіста, і недурно-ж (в арабському перекладі) тішитися він успіхом у теперішніх арабів Сирії. Та щоб не довго говорити, попросту скажемо: мало не кожен письменний сирієць намагається писати в часописах. Тільки-ж у себе на батьківщині, у Сирії та Палестині, араб-сирієць перебуває в як-найгірших видавничих умовах: обскурантнішої й дошкульнішої цензури, ніж цензура Турецької імперії, надумати собі не можна, і найсуворіші часи російської цензури, навіть Руніча і Магніцького, вийдуть радикально-ліберальні, коли їх порівняти з тим, що виробляє теперішня цензура османська. Обмежити свою діяльність участю в підслесливих, слухняних та обчекрижуваних часописах Сирії (а їх теж багато) талановитші літератори-сирійці не могли й не можуть, а через те, поруч тієї маси сирійських арабів, які пнулися й пнуться до Єгипту через причини економічні за-для матеріяльного добробуту, попростували туди й не перестають простувати чимало й арабів-літераторів, маючи спеціальну мету — вільно видавати в Єгипті часописи або співробітничувати в них.

Насунувши густою лавою до Єгипту, сирійські араби захопили всенюку єгипетську пресу до своїх рук (перший їх видатний орган — „аль-Аһрâm“, з 1876 р.). Вони й багатьох єгиптян замили своєю пристрастю до журналістики, і тепер Єгипет живе кипучим газетним життям. Число всіх часописів та журналів, що виходять в Єгипті, становить (за відомостями „аль-Мáшрика“ 1903 р.) 120; арабською мовою виходить 87, решта видаються по-французьки, по-англійськи, то-що. Англійські та французькі часописи й журнали — переважно відтінку політичного; арабські — теж мало не всі політичні або торговельно-політичні; з інших, неполітичних арабських органів, число релігійних — 10, правничих — 7, медичних — 5, господарчих — 2, гумористичних — 2, феміністичних та франкмасонських — по 1; серед арабських газет Єгипту 17 видаються не мертвою класичною мовою, а народньою або півнародньою. Цікаво було-б підрахувати цифру періодичних арабських видань не тільки Єгипту, а й усіх інших країн, що їх людність говорить або пише по-арабському, од Марока аж до Індії. На жаль, я не маю для цього достатніх статистичних даних. Завважу хіба, що, хоч арабська людність властивого Єгипту становить менше ніж десять мільйонів чоловіка, а в інших країнах Африки та Азії говорять цією мовою близько 35 мільйонів чоловіка, і хоч священною арабською мовою часом видають часописи навіть у країнах неарабських, усе-ж у самому Єгипті більше виходить арабських часописів та журналів, ніж по всіх інших країнах разом.

Що до свого напрямку, то єгипетську пресу поділено у вищезгаданій статті „аль-Адждйáль“ на три ґурти, наслідуючи класифікацію преси європейської: 1) „моџáфиз“ = „охоронний“, 2) „џаџрі“ = „відповідний до віку“ й 3) „моџтадил“ = „поміркований“. Инакше кажучи, у перекладі на термінологію європейську, „аль-Адждйáль“ поділяє єгипетські

органи преси на консервативні, ліберальні та помірковані. Та для нас значно зручніше ділити їх на два головні типи: 1) західницькі та 2) ісламофільські. Серед західницьких своєю чергою вистарчить одзначити дві головні групи: а) франкофільську та б) англофільську¹⁾.

Журналісти франкофільські—це вихованці бейрутського єзуїтського університету, побільше з християнської секти маронітів, що останніми сторіччями наблизилася свої догмати до римсько-католицьких. А що французькі інтереси в Єгипті зазнають шкоди од англійської окупації (з Наполеонових часів починаючи, на Єгипет має переважні претенсії Франція), то єгипетське франкофільство, для протидії англійцям, натурально виступає в обороні сюзеренних прав турецького султана на Єгипет,— саме іменно турецького султана, а не найближчого законного єгипетського володаря, не хедіва, бо той перебуває в руках у англійців. Видатний франкофільський орган—це часопис „аль-Аһрâm“ („Піраміди“). Заснували його р. 1876 в Олександрії двоє приїжджих маронітів з Лівану: Салім і Бшâра Такля. Виховані у французів і вороги англійців, обидва брати-християни раз-у-раз підлещувалися до поточних мусульманських володарів і вічно розсипали панегірики османському султанові, панові правовірних, „халіфові“²⁾. Отаку „благонаміреність“ султан добре оцінив (адже він тільки номінальний сюзерен Єгипту та його хедівів, і проповідь вірнопідданчих османських почуттів у єгипетській газеті для нього, звичайно, любя). Бшâру Таклю, що залишився по братовій смерті єдиним господарем газети, султан нагородив званням паші.

Найкраще й найблискупіше стоїть арабська преса англофільська. Дуже вона між иншим тому, що на її боці—усі видатні сутолітературні сили арабів. Наприклад, найкращого літературного арабського часописа „аль-Гил'я'ль“ („Молодик“), що його надпориваючися читають навіть європейці, видає (починаючи з 1892 р.) вихованець протестантсько-американського бейрутського коледжа, прихильник англійської науки, дуже талановитий арабський літератор Жюржій Зейдân, белетрист, поет та вчений історико-філолог. Тут не випадає нам надто-багацько говорити про Зейдâна, бо оповідання про нього самого, про його Ломоносівське

¹⁾ Коли я реферував свою оцю статтю в засіданні Східньої Комісії Московського Археологічного товариства, один з членів Комісії (М. В. Нікольський) поставив мені запитання: „а чи немає органів русофільських?“. Таке питання може повстати і в читачів. Відповідаючи на це, я повинен сказати, що про політичне русофільство в Єгипті серйозно не може бути й мови; але в тих з-поміж західницьких органів, де редактори—араби православні, помітна до Московщини прихильність релігійна. Це, напр., можна сказати про каїрський часопис „ар-Рâид аль-Миґрі“, що її охоче передплачує Лазаревський Інститут Східніх мов у Москві. Редагує того часописа—Н'уля Шхâде.

²⁾ „Халіфові“ = „наступникові“, себ-то наступникові Апостола Божого Мохаммеда. Пригоді, варто зазначити, що по суті османські султани не мають жаднісіньких прав на звання халіфів: байка про їхні права на це титуло, які начеб-то здобув у XVI в. османський султан Салім I од останнього законного (хоч і номінального лиш) халіфа—аббасидського, вигадано в XVIII в. [Див. у мене в „Історії Туреччини“, I, К. 1924, ст. 127-130].

виховання, про його епохальну літературну діяльність, могло-б статися за тему для окремої великої статті¹⁾, але одзначу, що до його видатних прикмет належить і вміння писати надзвичайно легко й цікаво; „аль-Гиля'ль“ — улюблене читання освіченого араба. — Солідний науковий часопис „аль-Моқтатаф“ („Вибірка найкращого“), що його араби, котрі виховалися на Московщині, порівнюють з теперішнім російським „Вѣстникомъ Европы“ (*si licet magnis comperere parva*), — так само орган англофільський; його заснували були попереду в Бейруті (1877) солідні люди, доктори філософії — Фâрис Нимр та Я'къб Сарруф, в спілці одначе з енергійним та спритним шарлатаном Шâhîном Макâріусом. Цей „аль-Моктатаф“ — гордоші для всіх арабів, навіть мусулман; у них він теж користується величезним науковим авторитетом; з Бейрута його перенесено до Єгипту. Його видавці видають (починаючи з 1889 р.) ще й політичного англофільського часописа: „аль-„Моқâtтам“ („Мокаттам“ так зветься гора, чи сугорб, що височиться над Каїром), — той часопис вічно полемізує і з франкофільським „аль-Аһрâмом“ і з старо-мусулманськими органами. Англійський уряд пильно підтримує „аль-Мокâtтам“, і той робить для англіїців величезні послуги. Завважмо до речі, що він сіє ворожнечу проти царської Росії, при кожній нагоді титулує її деспотичною країною.

Мечет аль-Азгар з її староіслямськими літераторами чинить величезну противагу й франкофільському й англофільському напрямкам, надто-ж запеклу боротьбу провадить вона проти англomanів, себ-то переважно проти „аль-Мокâtтам'у“. Головний орган мечету Азгар і взагалі ширих арабо-мусулман (а може й усіх мусулман) цілого світу — це славнозвісний часопис „аль-Моёйяд“ („Богоспоможений“ або „Той, що має допомогу од Бога“). Видається в Каїрі починаючи з грудня 1889 р. Передплатників у нього 6000. Така цифра могла-б нам здатися за невеличку; тільки-ж вона більша ніж в усіх інших часописів, і вона реально свідчить, що „аль-Моёйяд“ — аж надто розповсюджена газета. Річ у тім, що інші арабські часописи поширюються через роздрібний продаж, не через передплату; постійних передплатників у них не гурт. Коли-ж „аль-Моёйяд“ окрім місцевого роздрібного продажу має ще 6000 постійних передплатників, то це високий доказ його популярності. Передплатників у нього так багато через те, що розходитьс я він не в самому тільки Єгипті, ба й в усіх краях мусулманського світу, од Марока аж до Індії. Треба завважити, що ці закордонні передплатники „аль-Моёйяда“ старанно постачають газеті свої дописи; отож „аль-Моёйяд“ має що-найшвидші й що-найдокладніші (нехай і тенденційні) звістки геть-звідусіль, наприклад, з таких неприступних місцевостів, як глибина Африки або центральної Арабії. Теперішній видавець — ширий каїрець, 'Алій ибн-Юсоф,

¹⁾ Коротеньку його характеристику див. у Едв. фан-Дайка: „Иқтифâс аль-қануѣ“, ст. 83 і 433 та у М. Гартмана: *The arabic press*, ст. 35-36 і 72. Дещо у Брокельмана: *Geschichte der arab. Litteratur*, т. II (Берл. 1902), ст. 483.

людина дотепна, талановита, але така, що вбачає в азгарській науці високу мудрість. Свою журнальну кар'єру він почав року 1887 виданням тижневика „аль-Âdâb“ („Словесність“). Наприкінці 1889 р. шейх 'Ахмад Мадий заснував „аль-Моёйяд“, і 'Алій Юсоф зробивсь йому за помічника; а починаючи з 1893 р., відколи засновник умер, 'Алій Юсоф залишивсь єдиним господарем „аль-Моёйяд'а“ та ще й, як усі запевнюють, єдиним його письменником (коли, звичайно, не рахувати різноманітних дописів звіду-сіль); до речі, треба сказати, що число ісламофілів, здатних до дньовни-карської діяльності, дуже обмежене. Давнішими роками, як був 'Алій Юсоф допіро за помічника редакторові, він мав ще й інші повинності: він сам розносив маловідому тоді газету по вулицях, майданах та каварнях Каіра. Тепер газета має дуже розкішне приміщення на бульварі Мохаммеда 'Алія, з величезною вівіскою. З „Моёйяд'ом“ доводиться європейцям дуже рахуватися, бо мусулманин, особливо не широко-розвинений, читає цю газету з величезною втіхою, знаходячи в ній усе, що любе для його серця. Стиль „Моёйяд'а“ — енергійний, сильний, влучний і, окрім того, закрадчивий. Газета, підносячи своєму читачеві якісь ідеї, навіть нові для його, стережеться висловлюватися таким тоном, який показував-би, що ці ідеї належать самому редакторові. Навпаки, вони читачеві інсинууються як його власні, давно йому відомі думки та погляди, — і довірливий читач-мусулманин мимоволі присипляється, не почуваче жадних сумнівів та підозрінь і гадає, що він давно поділяв саме оті пересвідчення. „Аль-Мсёйяд“ — газета полемічна, і редактор у полеміці виявляє надзвичайне вміння та силу, дарма, що береться й на негарні способи. Помітити щось слабке в англійських правителів та захід-ницьких органів, роздмухати це слабке, змалювати незначний факт, як кричущу несправедливість та кровожерне тиранство англійських правителів, жорстоко поглузувати з англофілів та й із франкофілів — ото звична справа для „Моёйяд'а“; ті російські газети, котрі завсіди (через другі руки, звичайно) передруковують відомості про єгипетські справи та англійську окупацію з „Моёйяд'а“, дають через те своїм російським читачам цілком неправдиві відомості про характер англійського панування в Єгипті й про те, як ставиться до них людність...

Щоб змалювати полемічні підхідки в „аль-Моёйяді“, нагадаю, наприклад, про те, як він напавсь був на Шâгіна Макâріуса, співвидавця англо-фільського „Мокаттама“. Двоє інших видавців (Нимр та Сарруф) — солідні, шановні люди й незавсіди зручна мета для обстрілювання; тимчасом Шâгін — безперечний шарлатан, що-правда, дуже корисний для видавництва через свою енергію, практичні здібності та прогнозуватість; — і от „аль-Моёйяд“ скерував свої стріли найбільше проти Шâгіна Макâріуса, намагаючися в його особі дискредитувати „аль-Мокаттам“ цілком. Саме як я жив у Сирії, одбувся, у жовтні 1897 р., фінал одного з епізодів „Моёйяд'ового“ цькування проти Шâгіна Макâріуса. Про той епізод, пам'ятаю, багатько тоді балакали в Бейруті; а в Єгипті свідком того всього був М. Гартман і заніс його до своєї „The arabic press in

Египт¹⁾. Річ у тім, що Шâġġн видавав разом із своїм братом у-перших Искандаром (за англійські гроші) що-місячника „аль-Латâġф“ („Сміховинки“) і, не вдовольняючися з того, що мав непохитну славу практичної людини, яка вміє допомагати справі видавництва, захтів зажити слави ще й як путящий письменник. Вступні статті для журналу писав його брат у-перших Искандар, і про це було надруковано в першому числі; та Шâġġн подав таке застереження тільки в тій відбитці, яку він дав самому Искандарові, а в усіх інших примірниках це застереження він викинув; нехай, мовляв, читачі гадають собі, буцім вступні статті, добре написані, пише не хто як Шâġġн. Од чуткого „аль-Моёйяд“ового“ нюха не приховалося, що справа в чомусь непевна, і він на своїх шпальтах спробував вивести її на світ, доводячи, що Шâġġн неук та плагіатор, і запитуючи його, чом він захоче очевидне авторство Искандарове. Тоді Искандар, що його авторське самолюбство зачепив „Моёйяд“, дав друковану відповідь: адже в першому числі зазначено його авторство. Тільки-ж після цього Искандар од багатьох осіб здобув примірники першого числа, де не було жадного застереження про цю справу. „Моёйяд“ був радів-триумфував. Та тут обидва двоюрідні брати згадали, що обидва вони — і родичі, і земляки-християни з Сирії („Краще кукіль з батьківщини, ніж зерно з чужини“, „Ziŵân bâlyadak, uľa qamzet ħarīb“, каже сирійське народне прислів'я), і що, до всього того, обидва вони здобувають гроші од англійців. І от 24 жовтня 1897 р. Искандар оголосив друком урочисту, дуже дипломатичну одначе заяву²⁾, де було сказано, що люди-лиходуми, які запевняють, неначеб-то поміж ним та його високошановним дядьковим сином (ибн-ġаммиh) є незгода, брешуть. Отже, хоч про факт авторства й про плагіаторство нічого не було сказано, „Моёйядові“ довелося чималою мірою заспокоїтися.

Серед органів азгарської партії „Моёйяд“ додержує певної академічності. Коли треба, він оддає належне християнській пресі й підкреслює, що національні інтереси в арабів-мусулман та арабів-християн спільні. Він може похвалити й заснування нового жіночого журналу, дарма що до емансипації жіноцтва ставиться, звичайно, неприхильно, а до того-ж цей жіночий журнал видає сирійська християнка³⁾. Узагалі „Моёйяд“ будь-що-будь намагається стримуватися в висловах та затушковувати свій обскурантизм всякими гучними фразами: він усе-таки поважний „дневник“, а не вуличний „листок“. Та поруч „Моёйяд'у“ з'явивсь (у листопаді 1897 року) другий орган — газетка, або листок „аль-‘Адâġ ле“

¹⁾ Ст. 39-40.

²⁾ У щотижневому додаткові до „Мокаттам'а“, журналі „ар-Ра'й аль-ġâmm“ („Громадська Думка“); його редагує Искандар.

³⁾ Див. у № 2393 „Моёйяд'а“ (= 3 лютого 1898 р.) відзив про жіночий журнал „Аніс аль-джяліс“ („Ширий співрозмовник“) Олександри Авверіно й Лябібі Хашим. Не завадить сказати, що редакторка, д-ка Авверіно, піднесла потім свого журналу в авдієнції 26 березня 1898 року матері та дружині єгипетського хедіва, з належними віршованими панегіриками на честь обох цих пань.

(„Справедливість“), що своїм тоном аж надто нагадує славетню „Домашнюю Бесѣду“ Аскаченського. Зовнішній вигляд „аль-Ада́ле“ — то чвертка на три шпальти, задрукована тільки з одного боку; брудний папір; збитий, неохайний шрифт; ціна — півкопійки (мільем, хоч номінальна ціна, нехай і два мільеми). Як і всі єгипетські газети, „аль-Адале“ виходить з друкарні уже після обід і одразу переходить до рук тисячі газетників, що й розпродують її на майданах трамвайових, на майдані Езбекійїе та в інших велелюдних місцях. Через свою дешевість та приступну мову, „аль-Адале“ може добре популяризувати ворожнечу проти західників серед нижчих народніх клас. Її видавець, Мохаммед аль-Хейямій — реакціонер і страшенно нетолерантна людина. Усе, що хоч трохи відгонить немусульманством, його газетинка атакує з нестриманою лютістю, не додержуючи будь-якої елементарної пристойности, нічим — так мовити — не прикриваючи голе грішне тіло, без жадного фігового листка¹⁾.

Азгарці мають ще скількись інших органів. З-поміж них визначаються: тижневик „Тантâ“ (названий так за ім'ям невеличкого єгипетського міста, відомого тим, що в ньому є гробниця святого чудотворця Ахмада, — виходить з 1897 р. Другий тижневик — „аґ-Ғаґиґа“ („Блискавка“), що видається теж з 1897 р., — намагається бути поступовим. Місячник „аль-Іслям“ („Мусульманство“), заснований р. 1893 і присвячений, як сказано в заголовку, „науці, словесності та історії“, консервативно проводить ідеї Азгара; але рівночасно він свідомий того, що треба пристосовуватися до нових подувів, треба вважати на те, що західництво перемагає, і пристосувати до нього іслямську релігію так, щоб вона за нової ситуації не втрачала, ба вигравала.

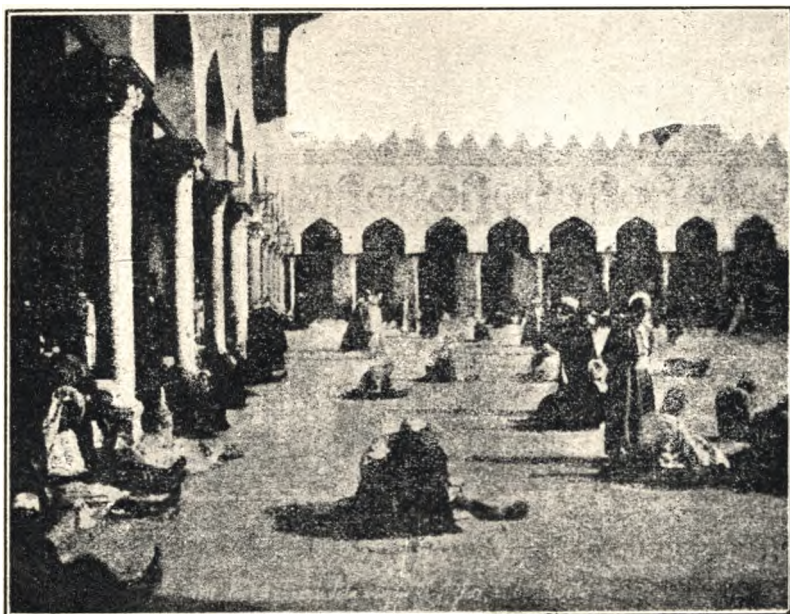
А що араб своєю вдачею надзвичайно толерантна людина, і релігійний фанатизм не в його природі, то можна сподіватися, що тупа нетеримість супроти європейської цивілізації, яку старанно сіють деякі органи азгарської партії, не пустить глибокого коріння серед арабів. Навпаки, можна сподіватися, що кінець-кінцем справдиться об'єктивно висловлене (вищенаведене) побажання католицького „аль-Ма́шрик“-а, звернене до медресе Азгарської, а саме — що Азгар, окрім старанного вивчення своїх старо-мусульманських наук богословських, засвоїть так само нову, нецерковну науку європейських університетів і зможе обернутися коли не в правдивий університет (на це надії нема), то в таку мусульманську духовну академію, яка стоятиме на науковому рівні принаймні аналогічних європейських вищих шкіл.

Та це ще справа майбутности. А поки-що, Азгарська медресе — притулок середньовікової схоластики.

[Примітка 1928 р. Як почалася світова війна 1914 року, на націоналістичну іслямську пресу впали заборони. „Моейяд“ перестав виходити 1915 року].

Як виглядає мечет Азгар з-надвору.

Подвір'я Азгарського мечету та колонадні галерії.

Мечет Азгар у-середині.

Д Е Ш О Є:

Стор.

I. Школа, письменство й освіта в турецько-арабських краях за передреволюційної доби на грані XIX - XX вв. III-XVIII

Старі типи ісламських шкіл: мектеб та медресе (ст. III - IV). Доля шкільництва в Турецькій державі XIX в. (ст. IV - VII). Про турецьке письменство, як дзеркало освітнього рівня (ст. VII - X). Рівень освіти у арабів XIX віку (ст. X - XIV). Арабська література XIX в. (ст. XIV - XVII).

II. Вища освіта в Ліванській Сирії (з Бейрутом) 1 — 20

Про вищі школи в Бейруті (ст. 1 - 2).

Французький університет св. Йосипа (ст. 2 - 4): медичний та орієнталістичний факультети (ст. 4 - 5); правничий французький факультет (ст. 5 - 6). Інженерна школа (ст. 6). Обсерваторія в Ксарі (ст. 6 - 7). Друкарня французького університету і її науково-видавнича діяльність (ст. 7 - 11). Книгозбірня французького університету (ст. 11).

Американський університет в Бейруті; загальна характеристика (ст. 12 - 17). Факультет мистецтв і наук (ст. 17 - 18). Медичний факультет (ст. 19). Американська друкарня і її видавництво (ст. 19 - 20).

III. Вища освіта в Дамаській Сирії 21 — 48

Арабська Академія Наук у Дамаску (ст. 21-25). Її видавництво (ст. 25-27). Академічна книгозбірня (ст. 27). Академічний музей і його археологічна діяльність (ст. 28 - 32). Намагання інших арабських країн заснувати у себе Академії Наук (ст. 32 - 33 та 39). Медична та правничі школи в Дамаску (ст. 33 - 35). Французький Інститут мусульманської Археології та Мистецтва (ст. 35-38). Прикінцеве слово і ілюстрації (ст. 39-48).

Résumé des deux articles 49 — 52

IV. Старий схоластичний мусульманський університет при мечеті А'згар у Каїрі 53 — 78

Вступне слово (ст. 55). Стаття англофільського каїрського „Моктатафа“ 1899 про Азгар (ст. 55 - 56). Стаття в бейрутському єзуїтському „Машрикові“ про Азгар (ст. 56 - 57). Історія мечету та медреси (ст. 57 - 61). Теперішній вигляд (ст. 61 - 62). Про давніше навчання в мечеті Азгар (ст. 62 - 64). Яка наука в Азгарі тепер? (ст. 64 - 68). Звістки про Азгар в азгарському газетному органі „аль-Моейяд“ (ст. 68 - 69). Друкарська діяльність азгарців, наукова (ст. 69 - 71). Публіцистична преса азгарців у зв'язку з загальною історією преси в Єгипті (ст. 71 - 75). „Моейяд“ (ст. 75 - 77). „Ада́ле“ (ст. 77 - 78). Інші азгарські органи (ст. 78).

Знімки з Азгарського мечету та аудиторій 79 — 82

Де що є 83

Бібліографічна нотатка 84

Додаток до ст. XI. Стаття Гн. Юл. Крачковського „Восточный факультетъ университета св. Іосифа въ Бейрутѣ (Изъ отчета о командировкѣ)“ міститься в „Журналѣ Минист. Народн. Просвѣщ.“ 1910, лютий, відд. „Современная лѣтопись“, ст. 49 - 87.

До ст. 72. Свою працю „The arabic press in Egypt“ (1899) Март. Гартман коротко зреферував (почасти й доповнив) в міжнародній Enzyklopädie des Islam, т. I (Ляйден 1913), ст. 1062 - 1065, під заголовком „Djarida“ (Слово „джаріде“ значить по арабськи „газета“).

- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.
- № 54 — проф. М. Груський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928) — 1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, з вступною статтею Н. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.
- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в рос. письменстві (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.
- № 59 — Н. Квітка. Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудинська. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський кн. I (1927) — 4 крб. 50 к.
- № 62 — акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп. [кн. II (1928)].
- № 63 — проф. В. Розов. Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалектологічної Комісії під головуванням акад. А. Кримського,
- № 65 — Український Архів, I (закінч. друк.). [кн. I (1928) — 3 крб.].
- [№ 66]. — Б. Грінченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Ніковський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля, зап. 1850-60 рр. (1928) — 4 крб.
- № 69 — проф. Л. Бернут. Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) —
- [№ 70] — проф. Т. Кезма. Граматика арабської мови (1928). [2 крб. 25 к.].
- № 71 — акад. Аг. Кримський. Звингородщина з етнографічного та діалектичного погляду (друк.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (1928).
- № 73 — Археогр. Збірник Жидівської Історичної Комісії, т. I (1928) — 2 крб. 75 к.
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Перетца (1928). — 1 крб. 75 к.
- № 75 — проф. П. Смірнов. Волзький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
- № 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928). — 4 крб. 80 к.
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928). — 3 крб. 50 к.
- № 78 — акад. П. Лавров. Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві (1928) — 4 крб. 10 коп.
- № 79 — проф. Є. Нагаров. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
- № 80 — Ол. Курило. Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — проф. П. Клименко. Цехи на Україні (закінч. друк.).
- № 82 — Література, I. Ред. акад. С. Єфремов (1928) — 3 крб.
- № 83 — акад. А. Кримський та Ол. Боголюбський. Вища освіта у арабів (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 84. — Щепотьев. Записи (друк.).
- № 85 — Ол. Курило. Матеріали до діалектології та фольклору (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 86 — Український вертеп, ред. Є. Марковський (закінч. друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 1 крб. 75 коп.